Kasteel-herinneringen

Verdwenen burchten spreken misschien nog wel meer tot de verbeelding dan kastelen die nog altijd fier overeind staan. Dat stelt Redmer Alma in iets andere woorden in het interview met Diana Spiekhout waarmee dit nummer van *Het Buiten* opent. Diana Spiekhout verdedigde in oktober aan de Rijksuniversiteit Groningen glansrijk haar proefschrift over het middeleeuwse kastelenlandschap van het Oversticht.
Toen ik het interview voor de eerste keer las, moest ik denken aan mijn oudste 'kasteelherinneringen'. Die betreffen het Lage Huis in mijn geboortedorp Beesd in de Betuwe. Dat kasteel was al twee eeuwen verdwenen, maar iedere schooldag keken we in de ochtend- en middagpauze uit op de grachten en de fruitbomen op het glooiende kasteelterrein. Een jongen uit mijn klas woonde op een boerderij die de plek van het kasteel had ingenomen, en van hem of iemand anders hoorde ik over een ridderzwaard dat ooit uit de grond naar boven zou zijn gehaald. In één versie van het verhaal ging het zelfs om een gouden zwaard. Al even intrigerend waren de Piecken, de adellijke familie aan wie het Lage Huis ooit had toebehoord. Die familie was uitgestorven, maar het halve dorp heette Pieck of Piek. Hoe zat dat, waren dat nakomelingen? Het was allemaal moeilijk te bevatten, maar wel mateloos interessant.
Na mijn geschiedenisstudie werd het verleden, om het zo te zeggen, mijn beroep. Ik werd redacteur van historische tijdschriften en deed mijn best af en toe ook zelf iets te schrijven. Maar als het over kastelen gaat, blijft de verwondering uit mijn jeugd een eerste drijfveer. Dat is helemaal niets bijzonders, zo weet ik inmiddels. Bijna alle 'kasteelmensen' die ik spreek vertellen vroeg of laat wel over bezoekjes die ze als kind brachten aan oude ruïnes en burchten en zondagse wandelingen in parken bij buitenplaatsen. Misschien moet je wel op een kasteel zijn opgegroeid, om er anders over te denken. Jorien Jas schrijft in dit nummer van *Het Buiten* over Johan Lüps, die was voorbestemd kasteelheer van Biljoen te worden. Hij droomde als kind juist over een toekomst als hoteleigenaar.

Dit is mijn eerste nummer als hoofdredacteur van *Het Buiten*. Tot drie jaar geleden was ik redacteur van *Gen.magazine*, het publiekstijdschrift van CBGI Centrum voor familiegeschiedenis. Het tijdschrift maken miste ik zeer. Het is fijn om die draad weer op te pakken, samen met een betrokken, kundige redactie en met een bladformule die sterk genoeg is om op voort te bouwen.
Het komende jaar zult u wellicht kleine aanpassingen en nieuwe gezichten zien. Dat van landschapshistoricus Willemieke Ottens bijvoorbeeld, die in oktober tot de redactie is toegetreden. Nu al nieuw is de column achterin het blad, die beurtelings zal worden verzorgd door Hanneke Ronnes en Claartje Wesselink. Ze zijn beiden verbonden aan de leerstoel Historische buitenplaatsen en landgoederen bij de Rijksuniversiteit Groningen.
Kort na mijn aanstelling werd eindredacteur Helene Blaak ernstig ziek. *Het Buiten* steunde de laatste nummers voor een flink deel op haar. Je bent in onze gedachten, Helene, we wensen je sterkte.

Conrad Gietman
hoofdredacteur
Het Buiten

6

Jaargang 2,
nummer 6
december 2020

Het Buiten verschijnt driemaal per jaar

COLOFON

Uitgever
Het Buiten is een uitgave van Stichting Het Buiten, Klooster O.L.V. Ter Eem, Daam Fockemalaan 22, 3818 KG Amersfoort
www.het-buiten.nl, secretariaat@het-buiten.nl

Redactie
Helene Blaak (eindredacteur), Conrad Gietman (hoofdredacteur), Merel Haverman, Heidi van Limburg Stirum, Willemieke Ottens en Fred Vogelzang
Contact met de redactie kan via hoofdredacteur@het-buiten.nl

Redactie Adviesraad
Em.prof.dr. Yme Kuiper (voorzitter), drs. Anne Mieke Backer, drs. Epko Bult, Paul Mosterd, dr. Jet Pijzel-Dommisse, mr. Sander Schimmelpenninck

Advertentieverkoop
Didier van Det (BCM Media); adverteren@het-buiten.nl

Basisontwerp en opmaak
Studio Berry Slok, Amsterdam

Druk
BCM Media BV, Eindhoven

Copyright/Disclaimer
Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt worden op welke wijze dan ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. Het Buiten is met de grootst mogelijke zorgvuldigheid samengesteld. Toch is het mogelijk dat informatie in dit blad onvolledig of onjuist is. De uitgever aanvaardt geen enkele aansprakelijkheid voor eventueel geleden schade door onjuistheden in dit blad.

ISSN 2665-9743

BEELDVERANTWOORDING
Foto omslag De grote zaal van kasteel Biljoen, kort na het overlijden van Johan Lüps, de laatste particuliere eigenaar van landgoed. Foto Henri ter Hal, 2008
Steunafbeeldingen p. 13 Janny van der Heijden. Foto Mitchell van Voorbergen **p. 50** Bankje van Belle. Foto Pieter Post **p. 51** Kasteel Asten. Foto Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort

Het Buiten wordt mogelijk gemaakt door de Nederlandse Kastelenstichting (NKS) en de Vrienden Particuliere Historische Buitenplaatsen (Vrienden PHB) in samenwerking met de Vereniging PHB (VPHB) en de Landgoedvrienden.

Het Buiten ook ontvangen? Kijk dan op www.het-buiten.nl.

8

De voetsporen van de bisschop

Diana Spiekhout spreekt met Redmer Alma over haar net verschenen proefschrift *Het middeleeuwse kastelenlandschap van het Oversticht* en over de toekomst van de kastelenkunde in Nederland.

Inhoud

16

Pronken met paarden, rijtuigen en stallen

De belangstelling voor de buitenplaats mag zich niet beperken tot het huis zelf, het park en het landgoed. Dienstgebouwen, stallen, rijtuigen en paarden horen ook een prominente plek in het verhaal te krijgen, zo stellen Nicolaas W. Conijn en Ben Olde Meierink.

24

Droomkasteel Biljoen

Binnenkort verschijnt een boek over het kasteel Biljoen in Velp, dat vooral in de achttiende en negentiende eeuw een grote bloeitijd beleefde. Jorien Jas verrast de lezers van *Het Buiten* alvast.

36

75 jaar waken over kastelen

De Nederlandse Kastelenstichting viert haar 75-jarige jubileum. Heidi van Limburg Stirum kijkt terug én blikt vooruit.

Verder in deze editie

6 **IN DE ACTUALITEIT** ***Strijd om oude bosgroeiplaatsen***

12 **COLUMN Janny van der Heijden** ***– De sleutel en de provisiekast***

14 **BEELD Het water van de Cannenburch**

30 **Jan Holwerda en Yme Kuiper** ***– Op reis door de Bataafse Republiek in 1799 met het echtpaar Scheltema*****. Deel 5 Friesland: een kleine toer binnen de grote reis.**

42 **BEELDVERHAAL Merel Haverman** ***– Door de lens van de adel: inkijkjes in het leven van gentleman-fotograaf Henry Pauw van Wieldrecht***

50 **UIT EN KENNIS**

53 **BOEKEN**

56 **VERGETEN MEESTERWERKEN Fred Vogelzang** ***– Oranjehuizen: voor de staat en voor de familie***

58 **COLUMN Hanneke Ronnes** ***– De achterdeur van de canon***

Strijd om oude bosgroeiplaatsen

Merel Haverman

In de discussie rond de toekomst van Paleis Soestdijk duikt steeds vaker het begrip ‘oude bosgroeiplaats’ op. De provincie Utrecht liet vorig jaar weten niet mee te werken aan de ontwikkeling van woningbouw rond het paleis, omdat de grond waarop de huizen moeten komen de status van oude bosgroeiplaats heeft.

Een oude bosgroeiplaats en wellicht een oude boskern in de provincie Utrecht. Foto Maartje Bos

Deze provinciale bescherming geldt niet voor alle oude bosgroeiplaatsen. Het nabij Soestdijk gelegen landgoed Oude Tempel heeft dezelfde status, maar daar mag wél worden gebouwd. Het beleid lijkt nu op losse schroeven te staan. Een lokale ambtenaar merkte op dat het begrip oude bosgroeiplaats op deze manier betekenisloos is. Hij vreest dat de onduidelijkheid tot meer onvrede leidt: ‘Het lijkt voor de omwonenden op willekeur.’

WAT IS OUD?

De provincie Utrecht heeft de criteria voor ‘oude bosgroeiplaatsen’ vastgelegd in het Beleidskader Wet Natuurbescherming. Hierin worden als oude bosgroeiplaatsen beschouwd locaties die sinds het midden van de negentiende eeuw onafgebroken een boslocatie zijn geweest. Ze zijn waardevol vanwege de bosbodemontwikkeling en daarmee samenhangende flora en fauna. Daarnaast bestaat het begrip ‘oude boskernen’: actuele groeiplaatsen van autochtone bomen en struiken die afstammen van de oorspronkelijke inheemse flora. Op basis van het provinciale beleid zijn binnen het park van Soestdijk een aantal oude boskernen vastgesteld en is het omliggende bosgebied grotendeels gekwalificeerd als oude bosgroeiplaats. We spraken over deze kwestie met Ido Borkent, adviseur bos- en natuurbeheer.

‘Het beleid van de provincie Utrecht is met de beste bedoelingen opgezet maar de kwestie is complex’, aldus Borkent. De belangrijkste vraag is wat er precies wordt bedoeld met ‘oud’. Borkent stelt dat een oude bosgroeiplaats zou moeten verwijzen naar een locatie die al sinds het holoceen bos is en nooit anders is gebruikt. De discussie is echter versmald naar het benoemen van oude bosgroeiplaatsen op basis van vermelding als boslocatie op de *Topografische Militaire Kaart van het Koninkrijk der Nederlanden* uit circa 1850, de eerste serie gedetailleerde topografische kaarten die van het hele land is gemaakt. Dat is een arbitraire grens, waar Borkent in principe niet tegen is. Wel vindt hij de gehanteerde criteria met betrekking tot de bodem (‘ongestoord’) en beplanting (‘wild inheems’) voor het aanwijzen van oude boskernen niet waterdicht. In de praktijk corresponderen de criteria vaak niet met de aangewezen plekken, zoals blijkt uit zijn onderzoek naar enkele van de aangewezen oude bosgroeiplaatsen op Soestdijk. Volgens Borkent zijn oude bosgroeiplaatsen waar de bodem altijd onverstoord is gebleven en oorspronkelijk inheems materiaal aanwezig is, zeker weleens terecht aangewezen, zoals op hogere delen van de Utrechtse Heuvelrug. Dergelijke groeiplaatsen, zoals hier de strubbenbossen, zijn er in Nederland maar weinig.

MEER DAN WENSBELEID

Iets wat begon als goed bedoeld beleid: het beschermen van oude bossen, wordt nu het er in politieke kwesties en openbare discussies op aankomt lastig. Houdt dat beleid dan nog stand? Soestdijk zou een keerpunt in de handhaving daarvan kunnen betekenen. Borkent stelt dat we er daarom voor moeten zorgen dat het beleid niet alleen wensbeleid is, maar ook daadwerkelijk berust op feiten, onderzoek en heldere terminologie.

De voetsporen van de bisschop

Redmer Alma

Diana Spiekhout schrijft imposante studie over kastelen in het Oversticht

Diana Spiekhout. Foto Het Buiten, 2020

Op 12 oktober promoveerde archeoloog Diana Spiekhout in Groningen op haar langverwachte studie naar het middeleeuwse kastelenlandschap van Noordoost-Nederland. Er zijn allerlei redenen om het etiket 'imposant' op haar proefschrift te plakken. Niet alleen omdat het een dik boek is, maar ook omdat het een groot gebied en een ruime periode bestrijkt en zich onderscheidt door een interdisciplinaire aanpak.

De promotie en het gelijktijdig verschijnen van *Het middeleeuwse kastelenlandschap van het Oversticht* zijn niet ongemerkt gebleven. Regionale en landelijke kranten en zelfs het NOS Journaal besteedden aandacht aan het ruim 800 pagina's tellende werk. Dat is niet ieder proefschrift gegeven. De ruime belangstelling van de media geeft aan hoezeer kastelen tot de verbeelding spreken, opvallend genoeg juist ook de gebouwen die er niet meer zijn.
In de media poseerde de jonge doctor steevast bij de kasteelterreinen die als stille getuigen van vergane glorie niet aan mysterie onderdoen voor de bewaard gebleven stenen gebouwen. Nederland is niet rijk aan middeleeuwse burchten, edelmanshuizen en ruïnes, maar in het landschap zijn hun verborgen resten nog alomtegenwoordig. Het is in eerste instantie aan archeologen om deze in kaart te brengen en te duiden. Dat is een dankbare taak, want het belang ervan wordt in brede kring onderkend.

NIEUWE KADERS

Dat geldt niet alleen voor het grote publiek, dat gefascineerd terreinen als dat van de Waterburcht van Eelde bezoekt. De Nederlandse kastelenkunde is toe aan meer theorievorming over de ontstaansgeschiedenis, morfologie en landschappelijke inbedding van middeleeuwse kastelen. Met name op die aandachtsgebieden richt zich het proefschrift van Diana Spiekhout, die als bachelorstudent stageliep bij de Nederlandse Kastelenstichting. *Het middeleeuwse kastelenlandschap van het Oversticht* biedt een nieuw theoretisch kader en ontwikkelt een nieuwe methodologie voor kastelenonderzoek met een interdisciplinaire insteek.

Dat klinkt allemaal als een uiterst nuttig maar gewaagd project.

'Het was eigenlijk te ambitieus. Mijn proefschrift bestrijkt een groot, maar samenhangend gebied: het hele Oversticht, ruwweg Overijssel en Drenthe, over een periode van vier eeuwen. Ik heb het mezelf ook niet makkelijk gemaakt. Het was een interdisciplinair onderzoek: archeologie, in combinatie met middeleeuwse geschiedenis, landschapsgeschiedenis, bouw- en kunstgeschiedenis. En dan is het aantal kastelen dat de bisschoppen van Utrecht als landsheer in het Oversticht lieten bouwen, ook nog eens groot. Ik heb 134 terreinen onderzocht. Daardoor heeft de afronding ook een paar jaar meer gekost dan eerst de bedoeling was.'

> Als je kastelen als losse gebouwen beschouwt en niet in de hele context, mis je de essentie

Waarin is de studie nieuw?

'In de Nederlandse kastelenkunde heeft men tot nu toe vooral gekeken naar het kasteel zelf, naar het gebouw en zijn weerbare karakter. Maar ik denk dat je het hele complex in zijn omgeving moet zien, de bijgebouwen, grachten en de landschappelijke context. En een kasteel staat natuurlijk niet op zich, maar het heeft een functie in politieke ontwikkelingen. Alleen door het hele Oversticht over een lange periode te behandelen en de politiek van de

opeenvolgende bisschoppen mee te nemen, krijg je inzicht in de functie van kastelen in dit landsheerlijke gebied. Een dergelijke overzichtsstudie is niet eerder geprobeerd. Alleen Hans Janssen heeft eerder die benadering gekozen. Mijn onderzoek toont denk ik wel aan dat die benadering veel oplevert en een methodologie biedt die meer toegepast kan worden. Als je kastelen als losse gebouwen beschouwt en niet in de hele context, dan mis je de essentie.'

Wat nu? Wat zou je het liefst als vervolg op dit boek zien?

'Ik zou graag zien dat de ontwikkelde methodologie wordt toegepast op andere landsheerlijke regio's, bijvoorbeeld op Holland en Gelre. Ik denk dat dat goede resultaten oplevert voor een vergelijking. Daarom zou ik bij voorkeur kiezen voor een benadering per samenhangend landsheerlijk gebied en niet voor een deel daarvan of een moderne staatkundige constellatie. Juist de rol van de bisschoppen van Utrecht als landsheer is immers bepalend geweest voor het de ontwikkeling van de kastelen in het Oversticht.'

Zie je voor jezelf daar ook een rol in? Je bent nu conservator bij het Fries Museum. Zou je die positie willen verruilen voor de zuivere wetenschap?

'Op dit moment niet. Het werken in een museum en het contact met het publiek spreken me erg aan. Vorig jaar heb ik de grote tentoonstelling over Vikingen mogen organiseren. Dat is veelzijdig en bevredigend werk. Maar ik zou daarnaast zeker verder willen met een vervolgonderzoek. Omdat ik nu bij het Fries Museum werk en daardoor veel met de middeleeuwse Friese landen werk, wil ik me eerst richten op de kastelen in dat gebied, op Friesland, de Ommelanden en Oost-Friesland. Juist doordat daar in de late middeleeuwen geen landsheer was, was het in politiek en staatkundig opzicht wel een samenhangend gebied. Hierdoor leent het zich goed voor een vergelijking met het Oversticht. Door de verschillen en overeenkomsten te analyseren, kan dat voor beide gebieden interessante en vernieuwende resultaten opleveren. Het werk in het Fries Museum garandeert bovendien een brede, interdisciplinaire blik en mogelijkheden om de resultaten ook aan het grote publiek te tonen.'

FASCINATIE

We spreken over kastelen en musea, plannen en vooruitzichten tijdens een wandeling in de herfstige bossen rond Eelde, de woonplaats van Diana Spiekhout. Al pratend passeren we Lemferdinge, Oosterbroek en verschillende kasteelterreinen in het stroomdallandschap van de Drentsche Aa. Het is niet moeilijk voor te stellen waar Spiekhouts fascinatie voor kastelen vandaan komt.

'Ik ben hier opgegroeid. In de zeventiende eeuw lagen bij Eelde maar liefst drie havezaten en er is daarnaast een aantal kasteelterreinen, waaronder de Waterburcht. Wat dat betreft is de liefde voor kastelen met de paplepel ingegoten, want als kind wandelde ik er al veel. Het was dan ook niet gek dat ik tijdens mijn studie archeologie meer met kastelen wilde gaan doen.

Dat was in eerste instantie geen voor de hand liggende keuze. De kastelenkunde in Nederland heeft het moeilijk en ik kon bij de universiteit in Groningen geen begeleider vinden met dat specialisme. Zo ben ik eigenlijk bij het Kenniscentrum Landschap en Theo Spek als promotor terechtgekomen. Hans Mol en Gilles de Langen, middeleeuws historicus en archeoloog, waren copromotoren. Dat heeft het aan de ene kant niet makkelijk gemaakt. Ik moest werken in verschillende disciplines waar ik nog niet in thuis was, maar het resultaat heeft er wel veel mee aan breedheid gewonnen.'

Het is een ongelofelijke prestatie dat je op je 32ste een proefschrift aflevert dat de status van een standaardwerk heeft. Dat alleen dwingt al bewondering af. De meeste kastelenkundigen zijn op gevorderde leeftijd. Jij hebt veel tijd om op dit pad verder gaan. Zie je verder nog voordelen aan het feit dat je jong bent?

'Ik denk het wel. Het is volgens mij belangrijk voor de toekomst van de kastelenkunde dat we aansluiting vinden bij jongere doelgroepen. Omdat ik jong ben, sta ik niet ver af van de leefwereld van jongeren en daarom heb ik meer gevoel hoe je hen kunt bereiken. Ik besef dat we buiten de gebaande paden moeten proberen te kijken en naar nieuwe manieren zoeken om hun belangstelling te wekken.

Een idee waar ik zelf mee gespeeld heb, is een game. Misschien niet het eerste waar je aan denkt als je de wetenschappelijke toekomst van de kastelenkunde wilt veiligstellen, maar het begint aan de basis: jongeren enthousiast maken. Een game is bij uitstek een manier om jongeren mee te bereiken.

En dan niet een videospel waar je alleen maar in een kasteel moet vechten, maar een spel waarin je leert hoe een kasteel en zijn omgeving echt werd beleefd en het in de tijd zelf functioneerde.

De Hunenborg in Twente is een van de meer dan 130 kasteelterreinen die Diana Spiekhout onderzocht. De bomen op het terrein zijn inmiddels gekapt. Foto Albert Speelman

Het lijkt me een uitdaging om zelf bij de ontwikkeling daarvan betrokken te zijn. Ik heb altijd een zwak gehad voor *live action role-playing*. Het stoort me wel eens dat daarbij weinig rekening wordt gehouden met de historische werkelijkheid. Terwijl ook dat een manier is om een groot publiek te bereiken met het leven in en rond een kasteel.'

UIT DE GROND

De wandeling door het landschap rond haar geboorte- en woonplaats maakt duidelijk dat Diana Spiekhout een archeoloog is die dingen boven de grond wil brengen. Voor haar houdt het onderzoek niet op bij de wetenschappelijke verslaglegging. Ze wil er verdere invulling aan geven, ook door het betrekken van landschapsbeheerders en -gebruikers in de breedste zin van het woord.

De middeleeuwse geschiedenis van Nederland, en in het bijzonder die van de kastelen, biedt te veel om haar ondergronds te houden. Kastelen die er niet meer zijn bieden bij uitstek mogelijkheden tot een vruchtbare samenwerking tussen wetenschap en publiek. Juist door ze op verantwoorde wijze de fantasie te laten prikkelen.

Kasteel Rechteren is een van de weinige Overijsselse kastelen met opgaand middeleeuws muurwerk. Foto Albert Speelman

HET BOEK

Diana Spiekhouts proefschrift *Het middeleeuwse kastelenlandschap van het Oversticht. De ontwikkeling van bisschoppelijke burchten, adellijke huizen en versterkingen in relatie tot het landschap en de samenleving in Noordoost-Nederland tussen 1050 en 1450* is online raadpleegbaar via de research database van de Rijksuniversiteit Groningen. Het boek is ook te koop bij uitgeverij Matrijs in Utrecht.

Redmer Alma
is historicus. Hij is werkzaam als archivaris op landgoed Twickel.

De sleutel en de provisiekast

Honderd jaar geleden was het nog een vast gegeven op buitenplaatsen: mevrouw die 's ochtends met de sleutel de provisie- of voorraadkast opende. Die sleutel stak niet zomaar los in het slot, maar werd zorgvuldig beheerd. In oude romans en beschrijvingen van het dagelijks leven komt de provisiekast regelmatig terug. De kast stond ook wel bekend als 'schapraai', 'spinde' of 'spindeke' en was een kostbaar goed. Niet alleen elke buitenplaats, maar elk huis van enig belang had er een (en vaak ook nog een kelder). Het beheer over de provisiekast was onlosmakelijk verbonden met wat er ter tafel kwam.

Het belang van een goede voorraad komt al aan de orde in *De verstandige kock, of Sorghvuldige huyshoudster*, een van de eerste Nederlandstalige kookboeken uit de zeventiende eeuw. Zonder voorraad en inmaak viel er in de winter weinig voedsel op te dienen. Wie de techniek van het drogen, roken, zouten, inmaken en konfijten beheerste en wist hoe je etenswaren moest beheren en bewaren, kwam de maanden van schaarste goed door. Regeren is vooruitzien; die regel gold toen zeker ook voor huishoudens. Zelfs eieren, die wij nu zo maar op ieder moment in alle soorten en maten kunnen kopen, moesten worden geconserveerd.

Ook een eeuw geleden bereidden mensen zich ieder jaar nog goed voor op de koude wintermaanden. Ze legden voorraden brandstof aan en maakten groente en fruit in zodra dat was geoogst. Inmiddels was wel bekend dat het inleggen van groente in zout en fruit in suiker en alcohol niet de enige manieren waren om voedsel te bewaren: je kon ze ook steriliseren in weckpotten.

Het bewaren van eten en drinken in de provisiekast zorgde voor talloze vragen. Hoeveel knollen en appels kon je in voorraad houden, hoeveel olie, rijst en aardappelen? En hoe zat het met koffie, thee en alcohol? Wat waren de beste momenten van inkopen en inmaken? Hoe lang kon je iets bewaren en hoe kon je bijhouden wat er in de provisiekast kwam en wat er weer uitging? Voor dat laatste was er de sleutel.

Mijn jongste jeugdherinneringen zijn, en dat zal niet verbazen, met onze voorraadkast thuis verbonden. Het was een grote inloopkast met aan drie zijden rondom rijen volle planken, die in die jaren niet zozeer waren gevuld uit noodzaak maar eerder voor de zekerheid en het gemak. Voor de hoogste planken was er een los opstapje. De deur was nooit op slot.

Ik weet zeker dat de drang die ik nu nog altijd voel om altijd voldoende voorraad in huis te hebben, terug te voeren is op die inloopkast. Ik verschanste me er graag in, en niet alleen om winkeltje te spelen. Ik kan me mijn moeders verbazing nog levendig voor de geest halen, wanneer ze weer eens een bijna lege koektrommel of cakeblik uit die kast haalde. Maar gênanter is het verhaal dat ze regelmatig aan vriendinnen vertelde over haar alom geroemde amandelspijs. 'Ja lekker, alleen … amandelspijs slinkt enorm. Vaak wel een derde', zei ze dan.

Pas heel veel jaren later durfde ik haar te bekennen dat de spijs niet uit zichzelf slonk, maar dat ik elke dag gewapend met een lepeltje de kast indook, op het opstapje een kistje zette en zo net bij de grote glazen pot kon komen. Die pot plaatste ik vervolgens op de plank eronder, ik nam de deksel eraf, snoepte er één lepel uit en zette de pot met deksel weer voorzichtig terug.

Janny van der Heijden
is culinair publicist en tv-maker. Voor haar televisiecarrière schreef ze dagelijks voor dagbladen en tijdschriften en was ze hoofdredacteur van het kookblad *Tip Culinair*. Daarnaast schreef ze vele tientallen kookboeken.

BEELD

Het water van de Cannenburch

Fotografie Huub Slingeland, Geldersch Landschap & Kasteelen

De grote waterpartijen rond de Cannenburch in Vaassen vormen al eeuwen een onderdeel van de tuinaanleg. Een stelsel van vier beken, gevoed door sprengen, dreef hier in het midden van de achttiende eeuw maar liefst zeventien watermolens aan en voorzag de visvijvers en kasteelgracht van water. Water is het thema van de Dag van het Kasteel 2021. De esthetische en economische functies van water rond kastelen en buitenplaatsen zullen dan welverdiende aandacht krijgen.

Pronken
met paarden, rijtuigen en stallen

Nicolaas W. Conijn
en Ben Olde Meierink

Rond 1900 behoren de baronnen Van Zuylen van Nijevelt op kasteel De Haar tot de eerste en meest enthousiaste autorijders in Europa. Maar wanneer ze bezoek krijgen op De Haar, laten ze hun gasten het liefst met een rijtuig van het station afhalen. Dat blijft zeker tot de jaren 1950 zo. Het hangt van de status van het bezoek af of het ouderwetse rijtuig met twee, vier, of nog meer paarden wordt aangespannen.

De Char à bancs voor de stoep van kasteel De Haar, met op de bok baron en baronesse van Zuylen van Nijevelt van de Haar née Rothschild. Foto Kasteel De Haar, Haarzuilens

De Van Zuylens op De Haar houden een oude traditie in stand. Met name in de negentiende eeuw behoren rijtuigen en paarden onveranderlijk tot het dagelijkse leven op buitenplaatsen. Ritjes van station naar kasteel zijn bedoeld om de parkaanleg aan gasten te 'showen'.
Deze manier van flaneren bestaat niet meer, en daarmee hebben stallen en koetshuizen hun nut verloren. De afgelopen honderd jaar zijn ook de gebouwen zelf steeds verder onder druk komen te staan. Hun exterieur mag als Rijksmonument of gemeentelijk monument dan wel op bescherming rekenen, maar dat geldt helaas niet voor alles wat zich achter de gevels bevindt. Hierdoor zijn steeds meer historische interieurs verdwenen.
Aan de functie en architectuur van stallen en koetshuizen laat zich de mobiliteit en leefstijl van de aristocratie aflezen. In de negentiende eeuw ontwikkelen stallen zich tot ware pronkkamers of showrooms. Na de vervanging van paarden door auto's transformeren koetshuizen mee. Ze worden omgevormd tot garages.

VERANDERINGEN IN MOBILITEIT

In de middeleeuwen zien rijtuigen eruit als logge kasten op primitieve wielen, zonder enige vorm van vering. De meeste wegen zijn niet meer dan karrensporen waar de wielen doorheen snijden, als ze al niet blijven steken in de modder of het mulle zand. De weinige verharde wegen die er zijn worden aangeduid met termen als 'steenweg' en 'straatweg'.
In de zeventiende eeuw is het vervoer in de noordelijke en westelijke provincies van Nederland over water door de aanleg van trekvaarten met jaagpaden hoog ontwikkeld. Dat geldt niet voor de rest van het land, waar inwoners afhankelijk blijven van het meer primitieve vervoer over de weg.
In de loop van de achttiende eeuw, maar vooral na 1800 verbetert het landverkeer sterk. In 1835 ontwikkelt de Schotse ingenieur John McAdam een wegverhardingsprocedé dat het wegvervoer met rijtuigen en paarden een grote vlucht doet nemen. Rijtuigen zijn inmiddels voorzien van een vering waarbij de kast in eerste instantie rust op zware leren riemen. In de loop van de negentiende eeuw

Kasteel Amerongen met het monumentale koetshuis, recht tegenover het huis. Foto Albert Speelman

maken S-, C- en ellipsveren, gesmeed van veerstaal, het reizen in rijtuigen steeds comfortabeler.

DE VOORBURCHT

In de middeleeuwen zullen kasteelheren hun paarden en rijtuigen hebben gestald op de voorburcht. In de meeste gevallen overtreft deze de hoofdburcht in oppervlakte. De Doornenburg in de Betuwe bijvoorbeeld heeft de grootste en fraaiste bewaarde voorburcht van Nederland, met een oppervlakte van maar liefst 3250 vierkante meter – groot genoeg om ruimte te bieden aan een slotkapel, een forse boerderij en dienstwoningen.
In de zeventiende eeuw betrekken kasteelheren en bouwmeesters de voorburcht (en het boerenbedrijf) steeds vaker in het architectuurconcept. Een voorbeeld hiervan is kasteel Hoensbroek. Daar worden de voorburcht en voorplaats omgeven door monumentale U-vormige dienstgebouwen (een opzet die niet alleen in Limburg maar ook in aangrenzende Duitse en Zuid-Nederlandse landen vrij gebruikelijk was). Deze opzet zien we eveneens op de kastelen Twickel en Heeze. Architect Pieter Post ontwerpt voor Heeze in 1663 een nieuwe voor- en hoofdburcht. Zoals gebruikelijk wordt begonnen met de bouw van de voorburcht, met aan de linkerzijde de stallen. Maar aangezien de kosten hoog oplopen, moet men de plannen wijzigen. De woonvertrekken worden opgenomen in de bebouwing van de voorburcht.

Soms beperkt de aanleg zich tot een enkele monumentale dienstvleugel aan de overzijde van het voorplein. Mooie voorbeelden zijn de bijgebouwen van kasteel Amerongen en kasteel Rijnhuizen in Nieuwegein uit de jaren 1670. In het geval van Amerongen is de oorspronkelijke, laat-zeventiende-eeuwse toestand bewaard gebleven. Op Rijnhuizen kiest men later voor het afbreken van het midden van de dienstvleugel om een nieuwe middenas mogelijk te maken.
Vanaf de late zeventiende eeuw komt de classicistische tuinaanleg op. Kastelen zijn dan inmiddels omgevormd tot buitenplaatsen. De centrale zichtas krijgt nu steeds meer nadruk in het architectuurconcept van de buitenplaats. Dat brengt met zich mee dat in veel gevallen de bebouwing aan de overzijde van het voorplein verdwijnt of sterk wordt gereduceerd. Het voorplein opent zich hierdoor voor de bezoeker.
Dienstgebouwen of bouwhuizen krijgen nu vaak een uitvoering als twee symmetrische bouwvolumes met spiegelbeeldige pleingevels, die in toenemende mate verhullen dat hierachter het boerenbedrijf, de paardenstallen en de koetsruimten huizen. Overigens zijn er gevallen bekend (bijvoorbeeld op huis Almelo en de Cannenburch) waarbij er ettelijke decennia verstrijken tussen de bouw van het ene en het andere bijgebouw, zodat het bereiken van symmetrie op het voorplein soms een kwestie van lange adem is.
Soms kiezen architecten voor huisvesting van woonhuis, koetshuis en paardenstallen onder één dak. Om te imponeren worden op paleis Het Loo de stallen op een 'oude manier' rond de basse-cour (het voorplein) gezet, tamelijk dicht bij het hoofdgebouw. Ze nemen de hele westzijde van het plein in. Direct aan de basse-cour komen de stallen voor de jachtpaarden van de stadhouder-koning Willem III te liggen, langs de laan de stallen voor de andere paarden en de rijtuigen. Maar meestal worden de koetshuizen en paardenstallen ondergebracht in aparte gebouwen in directe nabijheid van het hoofdgebouw, aan weerszijden van het voorplein.
De opkomst van parken in landschapsstijl betekent vanaf het einde van de achttiende eeuw het einde van deze oude opzet. Kasteelgrachten worden gedempt of vergraven tot kunstmatige beken en beekjes. Er komen parken met bredere lanen, die uitnodigen om ritjes met een rijtuig te maken. Vanaf deze tijd worden de dienstgebouwen bij voorkeur op enige afstand van het hoofdhuis geplaatst. Zo hebben de bewoners ook minder last van de vliegen die de paardenstallen aantrekken.

Het neoclassicistische koetshuis van Enghuizen in Hummelo, waarin naast een berging voor de rijtuigen ook paardenstallen en een koetsierswoning waren ondergebracht. Het gebouw dateert uit circa 1835, net als het in de oorlog verwoeste herenhuis. Foto Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort

Het bereiken van symmetrie op het voorplein is soms een kwestie van lange adem

Deze dienstgebouwen gaan bovendien dienen als stoffage in het quasi-natuurlijke landschap rond kasteel of buitenplaats. Een mooi voorbeeld daarvan is Biljoen bij Velp. Het neoclassicistische bijgebouw overtreft in omvang het kasteel zelf en domineert

DE STALLEN VAN TWICKEL

De huidige stallen op Twickel dateren uit 1892. De inrichting daarvoor is geleverd door St. Pancras Iron Works Company uit Londen. Die nieuwe stallen in de achttiende-eeuwse dienstvleugel bieden plaats aan twaalf tot veertien paarden in boxen. Voor het lokale vervoer en het wegbrengen en afhalen van gasten naar het station zijn rond 1900 onder meer een berliner, een coupé, een landauer en voor mooi weer een calèche beschikbaar. Deze rijtuigen worden door een koetsier vanaf de bok gereden, meestal vergezeld door een huisknecht of palfrenier gekleed in livrei van het huis. Op langere reizen worden de rijtuigen getrokken door twee of vier paarden, gereden door een postiljon vanuit het zadel. Iedere twintig kilometer wisselen de paarden en postiljons. Meestal gebeurt dat bij een herberg. Op reisberlines en coupés zit het begeleidende personeel achter op het rijtuig.

het aanzicht van het voorplein en omgeving. Opmerkelijk is dat het bijgebouw als het ware van het voorplein is afgekeerd. De paardenstallen gaan verborgen achter een blinde muur en het koetshuis heeft de inrijpoorten aan de van het kasteel afgewende noordgevel. De gevel met zicht op het kasteel heeft de symmetrische indeling van een classicistisch herenhuis.

De Duc panier uit de stallen van kasteel Duivenvoorde. Dit rijtuig dateert van circa 1860. Foto Arthur van der Vlies

Landaulette uit de stallen van kasteel Maarsbergen. Het rijtuig is rond 1900 vervaardigd door M.L. Hermans & Co in Den Haag. Foto M. Broekhuis, 2006

STEEDS LUXUEUZER

In de negentiende eeuw groeit het rijden met rijtuigen uit tot een sportief tijdverdrijf voor heren. Aanvankelijk nemen deze de leidsels ter hand op de bok van dienstrijtuigen als de barouchet of break. Later ontstaan rijtuigtypes als phaetons, canapéachtige rijtuigen met achterop een knechtenbank voor de palfreniers. Deze bieden meer comfort op de bok.
Hiermee ontwikkelen de stallen zich meer en meer tot het domein van de principalen. Graag tonen die hun paarden, rijtuigen en tuigen aan gasten. Dat maakt dat de inrichting van stallen, koetshuizen en tuigenkamers steeds luxueuzer wordt, met hoogglans gelakte lambriseringen en glimmende parketvloeren, en aan de muur kleurrijke gravures met jachttaferelen en elegante aanspanningen. Soms krijgen stalgebouwen zelfs comfortabele ontvangstkamers. Zo worden de complexen ware pronkobjecten.

Deze glorietijd ligt inmiddels ver achter ons. Het Koninklijk Huis beschikt nog altijd over zeventig gala-, dienst- en sportrijtuigen en sleden op Het Loo en paleis Noordeinde, die regelmatig uitrijden. Ook Twickel, Middachten en Weldam kunnen bogen op een substantiële stalinventaris. Maar van een compleet authentiek ensemble van bij het huis horende rijtuigen en tuigen in het oorspronkelijke interieur is eigenlijk alleen sprake op het bescheidener Maarsbergen, waar het stalgebouw ook zijn oorspronkelijke functie als huisvesting voor paarden heeft weten te behouden.

DE EQUIPAGE

Stand en goede smaak laten zich op buitenplaatsen in de negentiende eeuw niet alleen aflezen aan het huis zelf en aan de kwaliteit van het servies, het tafelzilver, het glaswerk en het eten op tafel. Het gaat evenzeer om de 'equipage', de met paarden bespannen rijtuigen met tuigage en personeel in livrei. Met dit statussymbool pronken de heren graag – wetend dat hun standgenoten en andere bezoekers hier met bewondering over zullen spreken.
De kastelen en buitenplaatsen die ertoe doen krijgen in deze eeuw dan ook steeds grotere koetshuizen, tuigenkamers en verblijven voor koetsiers en stalknechten. In de koetshuizen staan doorgaans meerdere typen rijtuigen voor uiteenlopende gelegenheden. Berlines, Landauers, coupés en victoria's dienen voor het rijden van visites in winter of zomer. Voor de jacht of ritten door het park wordt met sportrijtuigen gereden, al dan niet door de principaal zelf. Sommige huizen hebben daarnaast statieberlines en calèches voor speciale, formele gelegenheden. Het zijn met name de alleraanzienlijksten die zich dit kunnen en willen veroorloven, zoals de baronnen van Heeckeren van Wassenaer, de graven van Aldenburg Bentinck en de jonkheren van Loon in Amsterdam en op hun buiten Hydepark in Doorn.

TELOORGANG

Met de komst van automobielen raken rijtuigen in het koetshuis letterlijk in de verdrukking. Soms moeten stallen en boxen plaatsmaken voor smeerputten, wasfaciliteiten en een benzinepomp. Aanvankelijk vereisen automobielen bijna evenveel zorg als paarden. Ook in het wagenpark is een zekere mate van specialisatie terug te zien (net als bij de rijtuigen). Limousines worden door een chauffeur gereden. Daarnaast doen sportauto's hun intrede, waarbij de heer des huizes zelf achter het stuur plaatsneemt.
De laatste decennia groeit het besef dat de aandacht voor buitenplaatsen zich niet mag beperken tot het representatieve wonen, de parken en het landgoed. Ook aan dienstgebouwen komt een prominente plek in het verhaal toe. De Nederlandse Kastelenstichting heeft inmiddels (na een pilotproject rond Zwolle) aan de hand van het Monumentenregister een voorlopige inventarisatie gemaakt van koetshuizen en paardenstallen op alle door het Rijk beschermde buitenplaatsen.

STANDS EN BOXEN

Tot in de negentiende eeuw staan paarden meestal, met touwen aan halsters vastgebonden, in zogeheten 'stands'. Dat zijn door houten schotten van elkaar gescheiden ruimten met een licht aflopende vloer naar een mestgoot (ook wel 'grup' genoemd) en tegen de muur een voertafel met een voerbak, wateremmer en erboven een hooiruif. In modernere stallen zijn de ruiven met kokers verbonden met de hooizolder, zodat het hooi direct kan worden aangevoerd. Vooral in luxere stallen maken later boxen opgang: vierkante ruimtes waarin paarden los kunnen staan en dus meer bewegingsvrijheid hebben.

Aanvankelijk vereisen automobielen bijna evenveel zorg als paarden

Hieruit blijkt dat in de afgelopen honderd jaar aanzienlijk meer is verdwenen dan men voorafgaand aan het onderzoek dacht – zowel in de stad als op het platteland. Veel koetshuizen en paardenstallen zijn inmiddels verbouwd tot woning of bedrijfsruimte. Daarbij zijn bijna ongemerkt talloze oorspronkelijke interieurs met paardenboxen en tuigkasten verloren gegaan. Sommige rijtuigen en karren bevinden zich in het bezit van verzamelaars en liefhebbers van het aangespannen rijden of in musea als het Nationaal Rijtuigenmuseum in Leek. Maar verreweg de meeste rijtuigen zijn verbrand, waarna het ijzerwerk is verkocht aan een opkoper.

Het interieur van Stal nr. 2 op Het Loo, gebouwd in de jaren 1907-1909 naar een ontwerp van Rijksbouwmeester C.H. Peters. Foto Tom Haartsen, 2003; coll. Paleis Het Loo, Apeldoorn

STICHTING STALLEN, KOETSHUIZEN EN GARAGES

In oktober is de Stichting Stallen, Koetshuizen en Garages (SSKG) opgericht. Doelstelling van de stichting is het doen van onderzoek naar stallen en koetshuizen, hun interieurs en de hiermee verbonden roerende zaken op kastelen en buitenplaatsen in Nederland.
Om dit erfgoed onder de aandacht te brengen is de SSKG drukdoende financiering te krijgen voor onderzoek dat aansluit op de inventarisatie door de Nederlandse Kastelenstichting. Dat moet in 2022 uitmonden in een boek. In datzelfde jaar zal op het landelijke NKS-publieksevenement 'Dag van het Kasteel' aandacht worden besteed aan koetshuizen, stallen en garages.

Er komt dan ook een symposium voor de erfgoedsector en kasteelmusea zullen hun koetshuizen met equipage en al voor het publiek openstellen. Informatie over nog bestaande koetshuizen is van harte welkom. Stuur daartoe een e-mail met omschrijving en foto's naar Ben Olde Meierink, die dit onderzoek leidt (b.oldemeierink@kastelen.nl).

T-cart phaeton van het fabricaat Harts London uit circa 1885 uit de stallen van Middachten, Foto Mario Broekhuis, 2015; coll. Kasteel Middachten, De Steeg

Stalgebouwen met een authentieke inrichting zijn inmiddels uiterst zeldzaam en daarmee een 'bedreigde soort'. Gebouwen die ooit als paardenstallen en koetshuizen dienden, zijn nu onderkomens voor horecagelegenheden, kantoren, landgoedwinkels, bed and breakfasts en woningen. Meestal vinden deze herbestemmingen met de beste bedoelingen van de wereld plaats, vanuit de gedachte de buitenplaats rendabel te maken. Soms zijn ze redelijk geslaagd, zoals op Amerongen, waar restaurantgasten dineren in de stands waar ooit paarden stonden. De paardenstal van de Schaffelaar is nu een tandartspraktijk. De paarden hebben hier hun plek aan behandelstoelen moeten afstaan.

Nicolaas W. Conijn
is sinds zijn jeugd actief in de wereld van rijtuigen, tuigen en livreien en daarnaast nauw betrokken bij het herstel van de koetshuizen. Hij zet zich in voor het zichtbaar maken en levend houden van het immateriële erfgoed op kastelen en buitenplaatsen.

Ben Olde Meierink
is wetenschappelijk medewerker bij de Nederlandse Kastelenstichting en voorzitter van de Stichting Werkgroep Adelsgeschiedenis.

De grote tuigenkamer in de stallen van Het Loo.
Foto Robert Mulder, 2007; coll. Paleis Het Loo, Apeldoorn

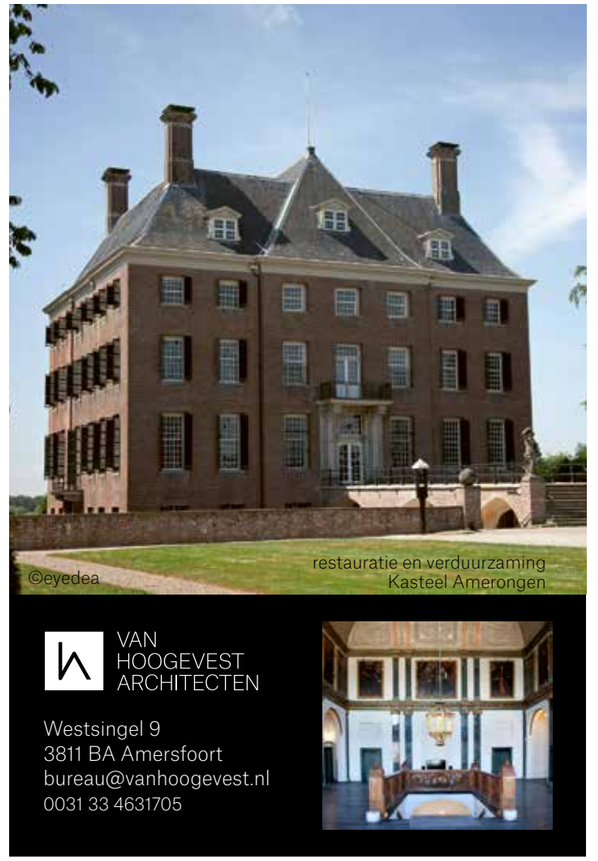

Kasteel Biljoen. Foto
Frank Peters en Geldersch
Landschap & Kasteelen

Droomkasteel Biljoen

Jorien Jas

Als negenjarig jongetje overnacht Johan Lüps in de herfst van 1939 met zijn ouders in het Haagse Hotel des Indes. Het verblijf maakt zo veel indruk, dat hij vertelt dat hij later in zijn vaders kasteel Biljoen zelf een hotel wil beginnen. Zover zal het nooit komen. Wanneer Johan in 1992 eindelijk het kasteel erft, wordt het stiller en stiller op Biljoen.

Dat Johan Lüps als kind droomde van een toekomst als hotelier, weten we dankzij een bewaard gebleven brief van zijn vader. Op 5 november 1939 schrijft Edu Lüps aan zijn zus Thea over de ontboezeming van zijn oudste zoon. Edu vertelt zijn zus wel vaker trots en liefdevol over zijn kinderen. Zo schrijft hij in een andere brief dat zijn andere zoon met zijn rode wangetjes net een appel is waarin je zou willen bijten. Het zijn twee details uit het rijke familiearchief Lüps, dat onderzoekers tien jaar na de overdracht van kasteel en landgoed Biljoen aan Geldersch Landschap & Kasteelen voor het eerst zonder beperkingen mochten raadplegen. Met als resultaat een groot publieksboek dat in allerlei opzichten een verrassende kijk biedt op een kasteel dat vooral rond 1800 internationale allure had en talloze bezoekers trok, vooral vanwege zijn stuczaal en landschapspark.

JACHTSLOT

Johan Lüps wordt opgevoed in het besef dat hij later als heer van Biljoen voor de taak komt te staan het landgoed rendabel te exploiteren. Hij weet ook dat hij in een traditie staat. In 1872 kocht zijn overgrootvader Heinrich Lüps het kasteel aan, nadat hij vijf jaar eerder al het grootste gedeelte van het landgoed had verworven.

De bakermat van Biljoen is de Broekerhof, waarvan de geschiedenis teruggaat tot vóór 1076. De oorkonde waarmee Rooms-koning Hendrik IV de hof aan het Utrechtse kapittel van Sint Pieter overdraagt, komt in het bezit van Johans overgrootvader bij de aankoop van het kasteel. Hij zal het bijzondere stuk later overdragen aan het Rijksarchief in Arnhem, waar het lange tijd wordt beschouwd als het oudste Gelderse archiefstuk.

Op de eeuwenoude hof laat hertog Karel van Gelre in 1531 een jachtslot optrekken. Hij geeft het de naam Biljoen. De naam verwijst hoogstwaarschijnlijk naar het kasteel Bouillon uit de sage van de Zwaanridder. In de late middeleeuwen laten meerdere hoogadellijke families zich erop voorstaan dat zij afstammen van deze mythische figuur. Hiertoe behoren ook de Van Arkels en de hertogen van Kleef, aan wie Karel van Gelre verwant is.

Het slot doet maar kort dienst als hertogelijk verblijf. Vier jaar later al doet Karel van Gelre Biljoen van de hand. Hij verkoopt het kasteel aan zijn hofmeester en vertrouweling Roelof van Lennep.

ROEM VAN BILJOEN

De roem van Biljoen is vooral verbonden met de familie Van Spaen, die het kasteel bijna drie eeuwen in bezit heeft. In 1661 komt het landgoed in handen van Alexander van Spaen, een ambitieuze edelman uit Kleef die in dienst van Friedrich Wilhelm van Brandenburg (de 'Grote Keurvorst') begonnen is aan een spectaculaire carrière als veldheer en diplomaat. Hij bezit onder meer de kastelen Moyland en Ringenberg in het Land van Kleef en verblijft maar zelden op Biljoen. Het Gelderse kasteel is voor hem vooral een strategisch bezit, dat hem van pas kan komen in het geval hij uit de gunst van de keurvorst raakt.

Na hertog Karel is Alexander van Spaen de tweede grote bouwheer op Biljoen. Voor zijn ingrijpende verbouwingen schakelt hij hoogstwaarschijnlijk de bekende architect Pieter Post en diens zoon Maurits in. Biljoen krijgt een nieuw uiterlijk en een eigentijdse plattegrond, die nadien nauwelijks meer wordt gewijzigd. De grote zaal op de bovenverdieping komt in de jaren 1674-1678 tot stand. Deze beslaat met het gewelfd houten plafond de hoogte van twee verdiepingen. Het plafond zal van een beschildering zijn voorzien – net als op Moyland, het hoofdverblijf van Alexander van Spaen.

De grote zaal op de bovenverdieping van Biljoen komt in de jaren 1674-1678 tot stand. Honderd jaar later maakt Johan Frederik Willem van Spaen de zaal tot een ode aan zijn grand tour. De kroonluchter dateert uit de negentiende eeuw. Foto Rob Schouten, Geldersch Landschap & Kasteelen

SOUVENIR VAN *GRAND TOUR*

Alexanders achterkleinzoon Johan Frederik Willem van Spaen past de grote zaal aan zijn tijd en smaak aan. Stucdecoraties maken de zaal tot een ode aan zijn *grand tour*. De jonge heer van Biljoen is gefascineerd door de Romeinse oudheid en tegelijkertijd begeesterd door de romantiek van het verval van de klassieke bouwwerken die hij in Italië heeft gezien. Hij maakt de grote zaal tot een schatkamer van oudheden en curiositeiten die hij tijdens zijn *grand tour* heeft verzameld. Tot de souvenirs die een plek krijgen in de grote zaal horen tafels van lavasteen en andere 'uitwerpselen' van de Vesuvius.
De tafels laat hij geregeld aan de kant schuiven, zodat er in de zaal kan worden gedanst. Johan Frederik Willem is naast een estheet een liefhebber van danspartijen en hij geeft veel geld uit aan zijn dansmeester. Maar zijn grootste uitgaven gaan naar de aanleg van de parken Biljoen en Beekhuizen in landschapsstijl.
Vooral Beekhuizen krijgt een ongekende omvang en de roem van dit park wordt door velen bezongen. De bewaard gebleven gastenboeken geven een inkijkje in hoe de bezoekers de aanleg in landschapsstijl ervaren. In overwegingen en dichtwerken geven ze blijk van hun extatische bewondering voor de schoonheid van het park en voor 'mensenvriend' Van Spaen. Een enkeling echter steekt de draak met de eigenaar. Zo doet één bezoeker zich voor als lid van een gezelschap met de gravin van Zoetemelkse Kaas en de freule van Roggenbrood.

Van Spaen maakt de grote zaal tot een schatkamer van oudheden en curiositeiten

KONINKLIJK BILJOEN

In de negentiende eeuw krijgt Biljoen de meest uiteenlopende functies. Gedurende tien maanden is het kasteel in gebruik als paleis voor de koningin-weduwe Anna Paulowna. Kasteelheer Johan Frederik Willem Carel baron van Hardenbroek, die Biljoen erft van zijn moeder Justine barones van Spaen, verblijft het liefst in Parijs. Maar dat weerhoudt hem er niet van de Arnhemse architect Eberson in te schakelen om kasteel en landgoed verder te verfraaien. Daarnaast richt Frederik van Hardenbroek zijn aandacht op zijn kunstverzameling en op koningin Sophie, de echtgenote van koning Willem IIII bij wie hij als kamerheer is aangesteld. Het museum dat hij inricht in het kasteel trekt duizenden bezoekers. Daartoe behoren ook de prinsen Hendrik en Alexander. Zij sluiten de lange reeks van Oranjes die Biljoen bezoeken.

VERKOOP

Door een openbare verkoop komt Biljoen in 1872 in handen van de Duitse fabrikant en ondernemer Heinrich Lüps. Het kasteel in Velp belichaamt voor hem de levensstijl als 'Rittergutbesitzer' die hij nastreeft. Tegelijkertijd wil hij het landgoed rendabel maken. Hij laat op grote schaal bomen kappen op het landgoed, wat veel kwaad bloed zet. In een krant wordt zelfs geschreven over het 'verlüpsen' van landgoederen.
Heinrich Lüps' zoon Hendrik werkt aan herstel en plant op grote schaal bomen, sierplanten en heesters. Hij laat modern comfort aanbrengen in het kasteel en koopt in 1883 in Amsterdam tijdens de wereldtentoonstelling oriëntaalse meubels en exotica aan om er op Biljoen een unieke 'oosterse kamer' mee in te richten.
Hendrik Lüps en zijn vrouw Emmy Heegmann manifesteren zich als echte kasteelheer en -vrouwe. Ze ondersteunen plaatselijke verenigingen en talloze goede doelen. Waar veel oude adellijke families na 1900 op het platteland in financiële problemen raken, slaagt de familie Lüps erin zich te handhaven.

NOODKREET

Toch verandert er vanaf de jaren 1930 veel op Biljoen. Dat Johan Lüps als kind het kasteel associeert met een hotel en niet met een woonhuis, is niet zo vreemd. Hij groeit zelf niet in het kasteel op. Zijn ouders bewonen de rentmeesterswoning aan de oprijlaan van Biljoen. Johan kent het kasteel vooral als een leegstaand pand. Wanneer in 1937 in Nederland de noodklok wordt geluid over de leegstand onder grote landhuizen, figureert Biljoen in de lijst van zestien prominente kastelen die inmiddels zijn verlaten door hun bewoners.
In 1944 komt hierin verandering. Biljoen is dan gevorderd door de Duitsers. Die voelen zich binnen de oude kasteelmuren een makkelijk militair doelwit en eisen de rentmeesterswoning op. De familie Lüps ziet zich genoodzaakt haar intrek te nemen in het souterrain van het kasteel. Net als vanuit de rentmeesterwoning blijven Edu Lüps en zijn vrouw Mili Herman in staat om – onder de ogen van de bezetter – onderduikers te ondersteunen. Het levert hen jaren later een Israëlische onderscheiding op.

HOTEL BEEKHUIZEN

Johans wensdroom om Biljoen als hotel in te richten, heeft een voorgeschiedenis. In 1847 opent Alexander Jacob van Spaen, de toenmalige kasteelheer, een hotel op Beekhuizen, dat dan nog deel uitmaakt van het landgoed. Het Hotel Beekhuizen houdt een naam hoog en blijft – in wisselende vorm – bestaan totdat in 1980 een brand een definitief einde maakt aan het hotel.
Niet alleen de Van Spaens richten zich op het ontluikende toerisme in de streek rond Arnhem. Rond 1870 tekent architect Duyvené de Wit een plan voor een hotel tegenover kasteel Biljoen. Het megalomane ontwerp wordt niet uitgevoerd.

Rond 1900 houdt de familie Lüps regelmatig grote diners op Biljoen en hotel Beekhuizen. Deze menukaarten zijn daar de stille getuigen van. Coll. Gelders Archief, Arnhem

De afgedekte salonmeubels en eenvoudige tuinstoelen in de grote zaal verbeelden de verstilling van Biljoen in de laatste jaren van Johan Lüps. Foto Henri ter Hall, 2008

In 1992 nemen Johan Lüps en Tisa de Blocq van Scheltinga hun intrek op Biljoen. Foto ca. 1995, part. coll.

WENSDROOM

De wensdroom van de jeugdige Johan Lüps zou nooit werkelijkheid worden. Wanneer zijn vader deze opschrijft, voegt hij er ironisch aan toe: 'Gelukkig dat wij in deze nog tijd hebben.' Pas op 62-jarige leeftijd wordt Johan de eigenaar van Biljoen. Nadat hij en zijn vrouw in 1992 het kasteel gaan bewonen, leiden ze er een teruggetrokken bestaan. Langzaam maar zeker verandert Biljoen in een van de minst toegankelijke kastelen van ons land. Weinigen komen er nog over de drempel en de vermaarde stuczaal blijft bijna altijd gesloten. De salonmeubels in die zaal zijn vrijwel permanent afgedekt met de stofhoezen en er staat slechts wat eenvoudig tuinmeubilair voor een heel klein gezelschap. Een foto uit 2008 vormt de bijna symbolische verbeelding van de verstilling die inmiddels in het kasteel is opgetreden. Biljoen wordt dan ook het stille kasteel genoemd, dat ook in stilte op de toekomst wordt voorbereid.
Na het overlijden van het kinderloze echtpaar Lüps in 2006 blijkt een huisvriend van de kasteelheer aangewezen om de nalatenschap af te handelen. Deze bereidt de openbare verkoop voor van het 162 hectare omvattende landgoed en het kasteel. In 2008 vindt de verkoop plaats. Het kasteel staat dan vrijwel leeg. Alleen de inrichting van de stuczaal is nog nagenoeg compleet.

DAADKRACHT

Aan de verkoop is een reeks eisen verbonden. De belangrijkste zijn: het kasteel moet bewoond blijven en het landgoed mag na de verkoop gedurende tien jaar niet worden opgesplitst of verkocht. Volgens de overlevering is het de wens van Johan Lüps dat Biljoen in nieuwe handen komt zoals zijn voorouders het in eigendom kregen. Hij markeert het einde van het tijdperk Lüps ook door het familiegraf op Beekhuizen onder aarde te laten bedekken en zijn eigen as erover te laten uitstrooien.
Als nieuwe eigenaar streeft Geldersch Landschap & Kasteelen sinds de sleuteloverdracht in 2009 ernaar het stille, gesloten Biljoen meer toegankelijk te maken. Dat dit lukt is onder meer te danken aan steun van de provincie en andere gulle gevers en aan het partnerschap met de nieuwe bewoners, die het kasteel in 2012 betrokken. Er is op grote schaal onderzoek gedaan en herstelwerk verricht, zowel aan het kasteel als aan het landgoed. Geldersch Landschap & Kasteelen publiceert nu een nieuw boek over Biljoen, dat het kasteel en landgoed op een bijzondere wijze toegankelijk maakt. Het boek biedt niet alleen een blik op een buitengewone, meer dan duizend jaar oude geschiedenis, maar ook op een gedroomde toekomst.

In 1883 bezoekt Hendrik Lüps de wereldtentoonstelling in Amsterdam, waar vooral het Tunesische paviljoen zijn aandacht trekt. Hij koopt exotica aan, waarmee hij op Biljoen een vertrek inricht. De inrichting is niet bewaard, maar het vertrek heet nog altijd de 'oosterse kamer'. Foto Rob Schouten, Geldersch Landschap & Kasteelen

Jorien Jas
is als conservator werkzaam bij Geldersch Landschap & Kasteelen. Zij is een van de auteurs van het boek Biljoen. *Kasteel – bewoners – landgoed*, dat deze maand verschijnt bij WBooks.

FRIESLAND een kleine toer binnen de grote reis

DEEL 5

Jan Holwerda
en Yme Kuiper

Op reis met het echtpaar Scheltema in de zomer van 1799

Groningen kan Taco Scheltema en Jacomina van Nijmegen niet zo bekoren. Wel in de smaak valt het Sterrebos, net buiten de stad en met uitzicht op de Martinitoren. Achterglasschildering door Jonas Zeuner, 1785. Coll. Groninger Museum

IN DE VOETSPOREN VAN ...

Harlingen is de geboortestad van Taco Scheltema. Gezicht op de Noorderhaven met het raadhuis, door Nicolaas Baur, ca. 1780. Coll. Hannemahuis, Harlingen

In *Het Buiten* volgen we het echtpaar Taco Scheltema en Jacomina van Nijmegen op hun zes weken durende plezierreis in 1799 door de Bataafse Republiek. Aan het eind van de vorige aflevering kwam de stad Groningen in het zicht. Daar arriveren Taco en Jacomina op dinsdagavond 26 juni. Het jonge echtpaar is dan inmiddels een kleine drie weken samen onderweg. Jong echtpaar? Nou ja, ze zijn pas getrouwd. Maar zij is inmiddels eenendertig en hij bijna veertig.

De Scheltema's verblijven twee hele dagen in Groningen. Ze hebben hoge verwachtingen als het gaat om het bekijken van 'het merkwaardige van de stad'. Dat blijkt echter tegen te vallen. Wel in de smaak vallen de ruime straten rond de Grote Markt en Vismarkt, de hortus botanicus en het fraai aangelegde Sterrebos, even buiten de stad. Ook lof krijgen de wallen rond de stad, waar 'bekoorlijk' valt te wandelen. Zowel Jacomina als Taco bezoeken afzonderlijk kennissen in de stad.
Samen treffen zij de Waalse predikant Henri Daniel Guyot, medeoprichter en directeur van de Dovenschool. Ze zien hem in zijn eigen 'Franse kerk' een grote groep leerlingen een examen afnemen. Vanaf de kerk wandelt het duo naar het grote herenhuis van de bejaarde oud-burgemeester Albert Hendrik van Swinderen. Deze bezit een fraaie schilderijencollectie, die Taco graag wil bekijken.

NAAR HARLINGEN

Vrijdagochtend 28 juni, om zeven uur, verlaten de Scheltema's Groningen om hun reis met de huurkoets over Leegkerk, Zuidhorn, Grijpskerk te vervolgen naar grensplaats Visvliet. Voor de huur van de fourgon met koetsier betalen ze twintig gulden. Speciaal wordt in het reisverslag vermeld dat Buitenpost 'de eerste plaats op Friesche grond' is die ze aandoen. Taco zal daar Jacomina ongetwijfeld even op hebben gewezen. Onderweg is Jacomina zelf kennelijk alleen 'het schone buiten Hankema' opgevallen, dat ze terloops noemt. Verder gaat het via Twijzel, De Kooten en Huisterheide (op de heide bij Bergum), met als tussenhalte voor het middagmaal herberg het Blauw Huis aan de rand van Leeuwarden. Deze uitspanning staat er nu nog. De Friese hoofdstad wordt niet bezocht, want het einddoel van de dag is Taco's geboortestad Harlingen. Na Beetgum, Beetgumermolen en Berlikum – waar ze theedrinken, zoals veel Friezen dat in deze fraaie omgeving doen – komt Franeker in zicht. Ook daar stoppen ze niet. Ze rijden direct verder door Herbayum en Midlum, om ten slotte om half acht 's avonds in Harlingen te arriveren.
Daar staat bij de Franeker poort Taco's zuster Hendrikje op hen te wachten. Hendrikje was in 1774 getrouwd met Ype Jetses Rodenhuis.
Deze is inmiddels een belangrijk man in Harlingen. Meester-bakker, koopman en boterhandelaar Rodenhuis was in 1785-1793 lid van de vroedschap en in 1794 zelfs burgemeester geweest. In de strenge winter van het revolutiejaar 1795 was Rodenhuis afgetreden, toen de zittende bestuurders van Frieslands belangrijkste havenstad hun zetels hadden moeten afstaan aan patriotse plaatsgenoten. In 1802 zou Rodenhuis aan zijn tweede loopbaan als stadsbestuurder beginnen. Toen het bekende duo Jacob van Lennep en Dirk van Hogendorp Rodenhuis later, in de zomer van 1823, op zijn buitenplaats Groot Lankum bij Franeker opzocht, was hij volgens de eerste een 'man in bonus' die behalve de pelmolen De Hoop aan de Bolswerdervaart boerderijen bezat. De 'Engelse aanleg' van Groot Lankum vermocht zelfs de kritische Van Lennep te bekoren.
Jacomina en Taco verblijven tijdens hun verblijf in Harlingen bij Ype en Hendrikje Rodenhuis. Deze bewonen een herenhuis aan de voorname Noorderhaven (nr. 65). Nog diezelfde avond komen meer familieleden van Taco naar het logeeradres om hem en zijn echtgenote te begroeten. De volgende dagen brengen de Scheltema's allerhartelijkst in familiekring door. Er wordt een plan gesmeed om een toertje door Friesland te maken met 'neef en nicht Rodenhuis': Pieter Ypes, die al tweeëntwintig is, en Hinke van veertien. Neef Pieter zal later zijn vader in de municipale raad van Harlingen opvolgen en drie jaar na het bezoek van Van Lennep en Van Hogendorp op Groot Lankum overlijden.

DOOR HET NOORDEN VAN FRIESLAND

'Wy vertrokken dan woensdag den 3 july van Harlingen, en reden op Siksbierum. Hier zagen wy het slot, waar op eenige goede famieli portraits uytgezondert weynig te zien was. Het gebouw zelf is oud, en vry vervallen.' Het slot is de roemruchte Liauckema State te Sexbierum, dat precies een kwart eeuw later zou worden gesloopt. Alleen het poortgebouw bleef toen staan en staat er nu nog. De state bevatte een middeleeuwse kern en was, net als enkele andere fameuze staten in Friesland (zoals Wiarda State te Goutum en Tjaerda State te Rinsumageest), tot aan haar afbraak altijd in katholieke adellijke handen gebleven.
Het kwartet reist om de noord door Friesland: van Harlingen via Dokkum naar Leeuwarden, de eindbestemming van de eerste dag. Onderweg drinken de vier koffie in Sint Annaparochie, in Jacomina's ogen een fraai dorp. Met het rijtuig spoedt het gezelschap zich vervolgens langs Hallum en Marrum en door Ferwerd naar het kustdorp Holwerd. Hier is het eiland Ameland goed te zien. Daarna moeten ze snel verder naar Dokkum, waar ze mooi het middagmaal kunnen nuttigen. In het stadhuis was alleen een beschilderde kamer de moeite waard, aldus Jacomina naderhand. Maar echt belangrijk vindt kenner Taco zelfs die niet. Hij doet, zo schrijft ze, geen enkele moeite de signatuur van de schilder op te sporen. Dan maar een kort bezoekje gebracht aan vader Herke en zoon Taco Schonegevel, azijnbrouwers en kooplieden te Dokkum. De patriot Taco Schonegevel was sinds 1795 stadsbestuurder en ook enige tijd lid van de Nationale Vergadering geweest. De Schonegevels behoren tot de kleine remonstrantse gemeente van Dokkum. Het stadje zelf telt circa drieduizend inwoners, vermeldt Jacomina.

De formele aanleg krijgt er weer eens van langs van Jacomina

NATIONALE TUIN

Op naar Leeuwarden. Het rijtuig rijdt over Rinsumageest (van Tjaerda State wordt geen melding gemaakt) via Oudkerk, Oenkerk en Giekerk naar de stad. Ons kwartet komt langs menige buitenplaats (de Klinze, Stania State, Heemstra State, enzovoorts), maar oog daarvoor heeft het kennelijk niet. Het gezelschap neemt zijn intrek in logement de Wynberg aan de Wirdumerdijk. Nog diezelfde avond wordt er gewandeld in de Nationale Tuin, de voormalige Prinsentuin die in 1795 door de staat was ontnomen aan de Oranjes. In 1798 was ook de hovenier Semler, wiens verwanten steeds de stadhouderlijke familie hadden gediend, ontslagen. Sindsdien mochten 'fatsoenlijke lieden' vrij wandelen in de tuin, die inmiddels een andere naam droeg. Stad en staat kibbelen in 1799 nog altijd over de eigendom van de tuin. De staat in casu de Domeinraad blijft de exploitatie daarvan verpachten aan

Op Liaukamastate in Sexbierum zien de Scheltema's enkele goede familieportretten. Dit schilderij van de hand van Jacob Bonga dateert uit de jaren 1840. De roemruchte state is dan al gesloopt. Coll. Fries Museum, Leeuwarden

derden. Jacomina is opvallend kritisch over de Nationale Tuin: 'Hier is het gantsch niet onaangenaam voor al in het agterste gedeelte, het welk aardig aangelegt is. In het midde is dezelve met een groote vyver gesierd, overdezelve heeft men een tuinhuis waar uyt men een aangenaam gezigt heeft over de vyver en verder plantsoen. Jammer is het dat het voorste gedeelte nog in een zeer styve smaak met krullen, en strikken, is aangelegt, waar door het zelve van alle aangenaamheyd berooft is.' Jacomina geeft de formele tuinaanleg er dus weer eens flink van langs in haar verslag. Kennelijk vindt ze het de hoogste tijd deze in te wisselen voor een algehele aanleg in landschapsstijl. Deze zou er overigens pas vele jaren later komen – naar ontwerp en uitvoering van L.P. Roodbaard, die daarmee zijn definitieve doorbraak als veel gevraagd tuinontwerper in Friesland maakte.

Twee stuivers per persoon moet het gezelschap betalen om in de tuin te mogen. Dat was geen probleem, stelt Jacomina naderhand vast, 'maar wel het is jammer dat deze plaats zoo het ons toescheen, veel al door menschen bezogt werd, waar mede men zig niet gaarne in geselschap zoude bevinde'. Na deze avondwandeling is het tijd voor het diner in de Wynberg.
De volgende dag is het Leeuwarder stadhuis als eerste aan de beurt voor bezichtiging. Met uitzondering van de schilderingen van Harmen Beekkerk is er weinig bijzonders te zien. De portretten van de Oranjes zijn weggehaald en op last van de nieuwe revolutionaire regering verbrand. Nee, dan bevalt het voormalige Landschapshuis, waar eens de Friese Staten vergaderden, veel beter. Met name de eikenhouten vierschaar daarbinnen wordt als fraai bestempeld. Vanwege het warme weer zoekt het gezelschap vervolgens verkoeling onder het geboomte van de Nationale Tuin.

Tijdens een stadswandeling daarna aanschouwen de vier op de Lange Pijp de in ionische stijl gebouwde Tempel der (Bataafse) Vrijheid. Op het voormalige stadhouderlijk hof daarentegen is niets meer te zien – alle schilderijen zijn afgevoerd en verbrand. Die opmerking is overigens niet helemaal juist: de jonge schilder Willem Bartel van der Kooi had ervoor gezorgd dat een deel van de portretten was gered.

VERDWAALD

Om half twee die middag verlaat het gezelschap met het rijtuig Leeuwarden. Na Tietjerk en Bergum drinken de vier thee bij Bergummerdam, waarna ze om half vijf koers zetten naar Drachten. Hierna breekt het spannendste deel van het toertje door Friesland aan. Maar dat weet Jacomina nog niet, wanneer het rijtuig na zeven uur richting Heerenveen beweegt.
Het is al donker wanneer Beetsterzwaag opdoemt. Weldra blijkt dat de koetsier niet goed weet hoe hij in Heerenveen moet komen. Links en rechts doet hij navraag. Jacomina begint hem te knijpen, zo geeft ze later toe: 'En hoe wy uyt keeken het Heerveen kwam niet opdaagen, en dewyl wy geen Dorpen passeerde, of menschen ontmoeten, om aan te vragen of wy wel op de rechte weg waaren, zat er niet op als voort te ryden.' Het is inmiddels ook nog eens mistig geworden. Uiteindelijk ziet de koetsier een boerenhuis waarin licht brandt. Vrouwe Fortuna blijkt Jacomina goedgezind. Het boerengezin stelt haar gerust met de mededeling dat ze al bijna in Heerenveen zijn.

Niet veel later staat het gezelschap voor een groot logement op de Oude Koemarkt, vlakbij Crack State, een herenhuis in Hollands-classicistische stijl uit het midden van de Gouden Eeuw. De vriendelijke gastheer toont zich zelfs genegen nog een 'ordentelyk soupé' te bereiden in het holst van de nacht. Ook de ledikanten zijn door hem 'zindelyk gespreid'.

Uiteindelijk ziet de koetsier een boerenhuis waarin licht brandt

DAN TOCH LIEVER HEERENVEEN

De volgende ochtend staat een bezoek aan Oranjewoud op het programma, om daar 'het lusthuis van de Prins' te bekijken. Ten onrechte menen Jacomina en Taco dat stadhouder-koning Willem III daar de bouwheer van was. Het huis zelf was nooit afgebouwd. De wel aangelegde vleugels imponeren niet. In één vleugel zijn slechts enkele portretten te zien. De buitenplaats oogt groot en de lanen hebben allure, maar het verval is onmiskenbaar.

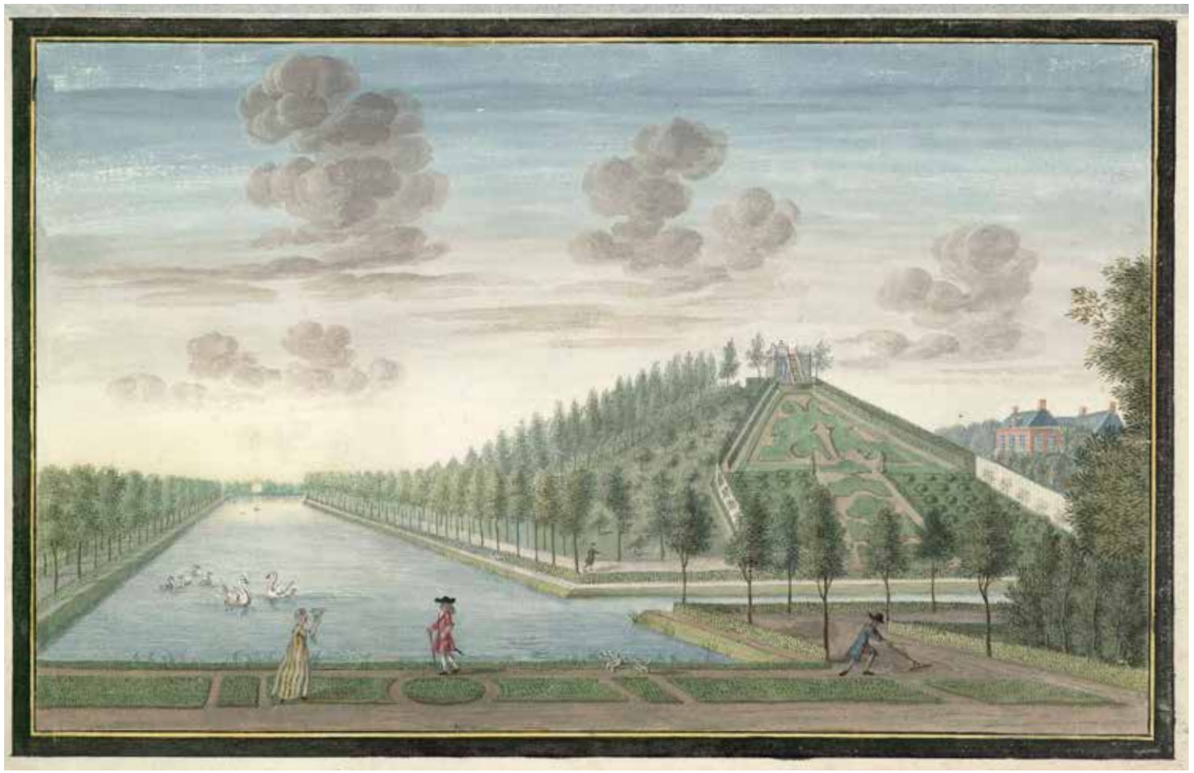

Op reis met het echtpaar Scheltema in de zomer van 1799

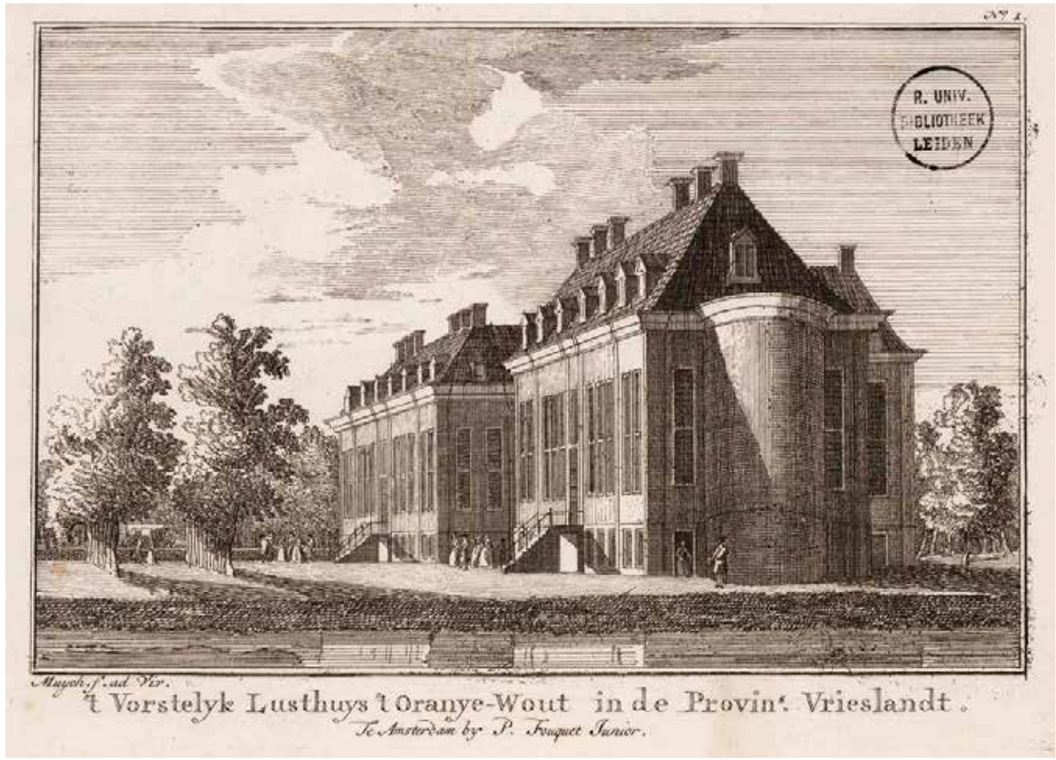

Het hoogtepunt van het park van Herema State in Joure is de veertig voet hoge berg. Wandelaars die de berg beklimmen, hebben uitzicht op dorpen in de wijde omgeving. Schilderij door een anonieme kunstenaar, circa 1710. Coll. Tresoar, Leeuwarden

Nee, dan toch liever Heerenveen. 'Het Dorp is zeer aanzienlyk en in een bloeyende staat, men heeft er zeer goede Huisen die alle netjes gebouwd zyn.' Het logement in Heerenveen is voortreffelijk en nog goedkoop ook; ruim vijf gulden moet het gezelschap ervoor betalen (plus acht stuivers aan de kamermeid). Pas om half vijf die middag maken de vier zich klaar naar Lemmer te rijden. Onderweg stoppen ze even in Joure om daar Herema State van Valerius Lodewijk Vegelin van Claerbergen te bekijken. In het park was ooit een 'hoge berg' aangelegd om een *grand canal* te creëren. Wie deze beklom, genoot een fraai uitzicht op de omgeving.
Na een tussenstop in herberg Huisterheide arriveert het rijtuig om half negen in de havenplaats Lemmer. Hier wordt ingescheept in herberg de Wildeman. Ook deze herberg bestaat nog, onder dezelfde naam. Hoe raar het misschien ook klinkt, Lemmer kent in deze tijd vanwege de oorlog met Engeland een opleving als doorvoerhaven aan de Zuiderzee. Goederen, ook uit Oost- of West-Indië, worden vanuit Hamburg via Lemmer naar Amsterdam getransporteerd – aldus Jacomina in haar reisjournaal.
De volgende dag zullen Jacomina, Taco en hun neef en nicht Rodenhuis nog vele 'merkwaardigheden' tegenkomen in de zuidwesthoek van Friesland. Daarover meer in de volgende aflevering.

VERDER LEZEN
Y. Kuiper, 'Onder notabelen. Buitenplaatscultuur in Friesland in de korte negentiende eeuw', in: R. van der Laarse en Y. Kuiper, red., *Beelden van de buitenplaats. Elitevorming en notabelencultuur in Nederland in de 19de eeuw* (Hilversum, 2005) 149-174.
Y. Kuiper, 'Van patriot tot notabele. De reis van de doopsgezinde koopman Pieter Cats uit Leeuwarden door de Republiek in de nazomer van 1792', *Doopsgezinde bijdragen* 35-36 (2010) 303-336.
G. Mak en M. Mathijsen, red., *Lopen met Van Lennep. De zomer van 1823: dagboek van zijn voetreis door Nederland* (Zwolle, 2000).

Oranjewoud in het midden van de achttiende eeuw. Wanneer het echtpaar Scheltema het vorstelijke verblijf bezoekt, verkeert het in verval. Universiteit Leiden, bijzondere collecties

PRAKTISCHE INFORMATIE

Ten zuiden van het centrum van Groningen resteert een deel van het Sterrebos als park. Het terrein van Liauckema State (Sexbierum) herinnert nog aan het verleden en is toegankelijk voor het publiek. Dit jaar wordt het tweehonderdjarig bestaan van de Prinsentuin in Leeuwarden als Roodbaardtuin herdacht. U kunt hier vrij wandelen; dat geldt ook voor de Overtuin van Oranjewoud (en omgeving) en het park van de Herema State in Joure.

Jan Holwerda
is tuinhistoricus en eigenaar van bureau Groen Verleden.

Yme Kuiper
is emeritus hoogleraar bijzondere leerstoel Historische buitenplaatsen en landgoederen en bijzondere leerstoel Historische antropologie en Antropologie van religie, Rijksuniversiteit Groningen.

75 jaar waken over kastelen en buitenplaatsen

Heidi van Limburg Stirum

De Nederlandse Kastelenstichting, 1945-2020

Haamstede is een van de kastelen waarvan de geschiedenis door de NKS is onderzocht en geboekstaafd. Coll. NKS

Sinds 1945 zet de Nederlandse Kastelenstichting zich in voor het behoud van kastelen en buitenplaatsen. Onder soms verre van ideale omstandigheden hebben opeenvolgende besturen met medewerkers en vrijwilligers hun best gedaan het belang van dit bijzondere historische erfgoed onder de aandacht van de overheid en het publiek te brengen. Begin dit jaar heeft het bestuur een nieuwe koers aangekondigd.

De geboorte van de Nederlandse Kastelenstichting (NKS) hangt direct samen met het einde van de Tweede Wereldoorlog en de Bevrijding. In augustus 1945 richt de regering het Nederlands Beheersinstituut (NBI) op. De opdracht van dit instituut is het afwikkelen van de maar liefst honderdvijftigduizend dossiers betreffende goederen die door de Staat na de capitulatie van de Duitsers in beslag zijn genomen. Daaronder bevinden zich tientallen geconfisqueerde kastelen, buitenplaatsen en landhuizen van families van Duitse herkomst. Het ontbreekt het NBI aan kennis om dit erfgoed te beheren. De oprichting van de NKS op 26 november 1945 is bedoeld om daarin te voorzien.

VERWERVEN EN BEHEREN

De oprichtingsstatuten uit 1945 vermelden als doelstelling van de Nederlandse Kastelenstichting: 'Het waken voor het in stand blijven van in Nederland gelegen kasteelen.' Dat dient te gebeuren door het verwerven van de eigendom (of andere zakelijke rechten) en door het in 'nationale zin beheeren' van deze kastelen. De NKS ziet haar taak dan dus al ruimer dan alleen het adviseren van het NBI.
De twaalf leden van de raad van beheer (het bestuur) van de Nederlandse Kastelenstichting zijn benoemd door de minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen. Alle twaalf zijn, zoals Fred Vogelzang het eens kernachtig verwoordde, 'ervaringsdeskundigen' die ruimschoots hun sporen hebben verdiend als het gaat om monumentenzorg. De textielfabrikant Jan Herman van Heek bijvoorbeeld geniet nationale bekendheid als mecenas, kunstverzamelaar en natuurbeschermer. In 1912 kocht hij Huis Bergh in 's-Heerenberg met 1400 hectare grond en herstelde het in oude glorie. Nadat een brand in 1941 het kasteel verwoestte, liet hij het weer opbouwen en bracht er zijn collectie middeleeuwse kunst in onder. Andere prominente namen in het bestuur zijn Pieter van Tienhoven, medeoprichter en directeur van Natuurmonumenten, David Cornelis Röell, hoofddirecteur van het Rijksmuseum, en Eugene van Nispen tot Sevenaer, directeur van de Rijksdienst voor Monumentenzorg en auteur van pamflet *De nood onzer kasteelen* dat in 1937 voor veel ophef zorgde.

Directeur van de stichting wordt kunsthistoricus Adolph Staring. Met zijn vrouw bezit hij sinds 1931 kasteel de Wildenborch in Vorden. In 1940 al was hij toegetreden tot het bestuur van de net opgerichte Stichting Vrienden der Geldersche Kasteelen, na de Bevrijding neemt hij ook zitting in onder meer de Voorlopige Monumentenraad en de Monumentencommissie van de provincie Gelderland. Staring staat bekend als een onvermoeibare, systematische werker, als een man van weinig woorden met een bijzonder sterk geheugen.

GEBREK AAN SLAGKRACHT

De bestuursleden zijn ervan overtuigd dat ze met hun deskundigheid en hoge maatschappelijke positie en standing hun opdracht goed en snel kunnen uitvoeren. Maar het pakt al snel anders uit, zo blijkt uit de eerste jaarverslagen. De Nederlandse kastelenstichting wordt weliswaar betrokken bij het beheer van een reeks geconfisqueerde kastelen (Amstenrade, de Cannenburch en Weldam bijvoorbeeld), maar de verhouding met het Nederlands Beheersinstituut NNI verslechtert al snel. Staring en zijn medebestuursleden adviseren huizen en bijbehorende landgoederen als een (economisch) geheel te behouden en uit de opbrengsten het kasteel, de tuinen en de bijgebouwen te restaureren en te onderhouden. Deze adviezen legt het Beheersinstituut naast zich neer. Ook zal het nooit komen tot eigendom en volledig beheer van kastelen door de Nederlandse Kastelenstichting – en dat laatste is iets dat het bestuur juist graag wil.
Gefrustreerd maar vastberaden gaat de Nederlandse Kastelenstichting door met wat ze als haar taak beschouwt: zich inzetten voor het behoud van kastelen. In dat kader ijvert ze bijvoorbeeld voor het verkrijgen van fiscale regelingen voor kasteeleigenaren. De bestuursleden leggen bezoeken af aan kastelen en buitenplaatsen om ter plekke de situatie in ogenschouw te nemen en eigenaren te adviseren hoe zij hun vervallen huizen kunnen redden.
Een toppunt van frustratie vormt de verkoop van de kastelen Vaalsbroek en de Slangenburg. Het besluit daartoe gaat in tegen het advies van de Nederlandse Kastelenstichting. Het wordt Staring en zijn medebestuurders pijnlijk duidelijk dat het hun stichting ontbreekt aan slagkracht, ondanks hun eigen expertise en prestige en ondanks het beschermheerschap van prins Bernhard.

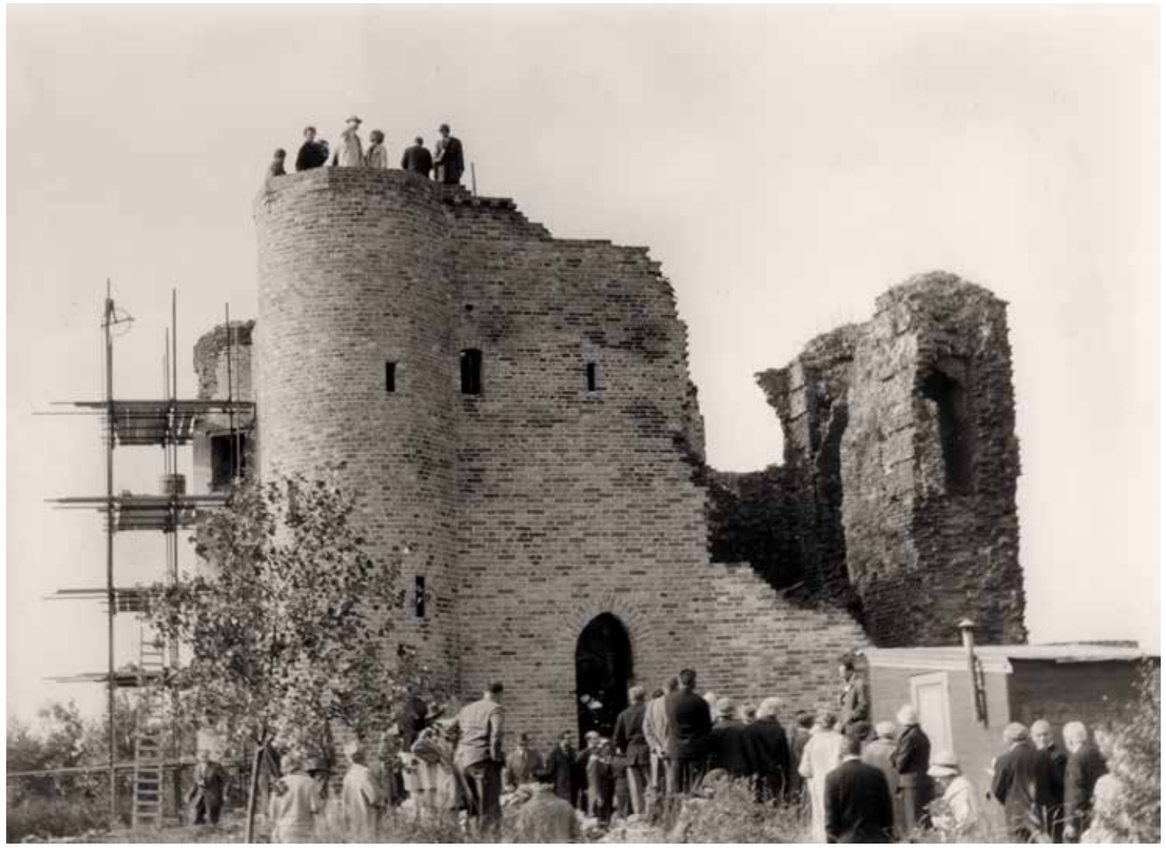

Excursie van de Nederlandse Kastelenstichting naar de ruïne van kasteel Ravesteyn in 1962. Coll. NKS

STEUN VAN HET PUBLIEK

Het roer moet daarom om, weten de bestuursleden. Als het niet lukt het NBI te overtuigen, dan moet het publiek worden gemobiliseerd. In 1950 besluit het bestuur te zoeken naar een maatschappelijk draagvlak voor de stichting. Begunstigers moeten voor extra inkomsten zorgen, want met de jaarlijkse subsidie van vijfduizend gulden van de overheid valt nauwelijks iets te beginnen.
Het bestuur gaat daarom samenwerking met andere partijen aan. Met de ANWB geeft de NKS een reeks kasteelgidsen uit. Er komen excursies en lezingen, daarnaast probeert het bestuur politieke steun te krijgen. In 1951 brengen bestuursleden samen met een Kamerdelegatie een bezoek aan de Achterhoek om de parlementsleden te laten zien hoe slecht de staat van de kastelen en buitenplaatsen daar wel niet is.
Vier jaar later, op 26 september 1955, is kasteel Zuylen het decor van de presentatie van het rapport *Kastelen in nood*. De actie slaat aan: het aantal begunstigers stijgt met bijna twintig procent.

VERGROTEN VAN KENNIS EN STATUUR

In 1963 wordt de predikant Cornelis van Eysinga voorzitter van het dagelijks bestuur van de Nederlandse Kastelenstichting. Hij is een publieke figuur met ruime bestuurlijke ervaring en een insider in de wereld van kastelen en buitenplaatsen. Zelf woont hij op Epemastate in IJsbrechtum, een van de oudste Friese staten. Van Eysinga zal 28 jaar voorzitter blijven, vanaf 1981 treedt hij ook op als directeur. Met de twee directeuren met wie hij in die periode samenwerkt, zet hij zich in – zo vertelt hij in 2017 in een interview – om mensen ervan te overtuigen zich achter het doel van de stichting te scharen. In datzelfde interview benoemt hij haarscherp wat daarvoor nodig is: kennis van de materie en een goede naam hebben, je weten te bewegen in het veld en 'statuur hebben'.
Op 21 oktober 1969 worden de statuten van de stichting aangepast. Vanaf dan staat als aanvullend doel geformuleerd: 'Het bevorderen van de wetenschappelijke studie van de geschiedenis van de Nederlandse kastelen.' Er volgt een periode van groei. De NKS ontwikkelt zich tot een kenniscentrum met een eigen bureau, dat vanaf 1978 niet meer vanuit het woonhuis van de directeur wordt geleid maar vanuit een eigen kantoor in het koetshuis van Huis Doorn. Hier is ook plaats voor de bibliotheek en het documentatiecentrum. Gunstig werkt ook de aanstelling van Phons Schellart als directeur en het samengaan met diens Stichting Kastelendocumentatie. Het wetenschappelijke profiel wordt versterkt wanneer Jaap Renaud (1979-1981) en Hans Janssen (1987-2011) vanwege de stichting worden benoemd tot bijzonder hoogleraar kastelenkunde – eerst in Utrecht, later in Leiden. Vele publicaties zien het licht, waaronder de NKS-jaarboekjes en de driedelige uitgave *Castellogica*.

PROFESSIONALISEREN

Een prominente bestuurder vanaf de jaren negentig is Willem de Nijs Bik. Van 1991 tot 2009 is hij bij tijd en wijle bijna dagelijks betrokken bij de werkzaamheden van de stichting. 'Het vele werk kon in die tijd bepaald niet zonder een actief bestuur verricht worden', aldus De Nijs Bik. Onder zijn leiding zet de groei van de NKS zich voort. Het koetshuis van Huis Doorn wordt te klein en de stichting verhuist naar het Oude Raadhuis in Wijk bij Duurstede. De Nijs Bik meent dat de NKS zich meer moet laten zien en horen. Maar wat hij vooral wil, is professionalisering van de organisatie. Hij draagt hieraan zelf bij door zitting te nemen in gremia als het Nationaal Contact Monumenten en goede contacten te onderhouden met de universiteiten van Utrecht en Leiden, de Rijksdienst Cultureel Erfgoed en culturele fondsen. Ook haalt hij de contacten met buitenlandse organisaties aan die vergelijkbare doelstellingen hebben, zoals de Duitse *Burgenverein* en de Koninklijke Vereniging der Historische Woonsteden en Tuinen van België.
Onder de jurist De Nijs Bik wordt de NKS ook een (gevreesde) bekende van overheden. Wanneer ruimtelijke ingrepen kastelen of buitenplaatsen dreigen aan te tasten, geeft de stichting inhoudelijke adviezen en treedt zij tijdens gerechtelijke procedures op.
Het bestuur heeft in die tijd het voornemen, aldus De Nijs Bik, de stichting zich zo te laten ontwikkelen, 'dat als je aan een kasteel denkt, je direct aan de NKS denkt.' De Kastelenstichting moet, anders gezegd, de personificatie van het kasteel in Nederland worden. Ook het betrekken van het publiek blijft in deze periode een prioriteit. Er verschijnen populairwetenschappelijke publicaties en de uitdijende hoeveelheid kennis wordt digitaal vastgelegd in het *Kastelenlexicon*. De stichting geeft een eigen tijdschrift uit en organiseert in 2005 het 'Jaar van het Kasteel'.

MOEILIJKE TIJDEN

In 2009 neemt de gedreven kastelenman Willem de Nijs Bik officieel afscheid. In datzelfde jaar treedt Reinder van Rijckevorsel toe tot het bestuur. Wanneer Van Rijckevorsel terugkijkt op zijn bestuurslidmaatschap, dan krijgt hij het beeld van een plezierige tijd voor ogen in een, zoals hij het zelf noemt, 'eerbiedwaardig en interessant gezelschap'. Hij denkt aan stimulerende gesprekken met onder meer Pieter Beelaerts van Blokland, voorzitter van de raad van advies en oud-minister, Dick Dolman, oud-voorzitter van de Tweede Kamer, Fer Grapperhaus en Chris

Oud-voorzitters Chris Kalden en Reinder van Rijckevorsel. Foto's Guus van Breugel.

Kalden. Mensen die stuk voor stuk, door het contact dat zij op uiteenlopende manieren met kastelen en buitenplaatsen hebben, bij de Nederlandse Kastelenstichting betrokken raken.
Het belangrijkste, maar ook meest 'sombere' wapenfeit van Reinder van Rijckevorsel is de reorganisatie die de economische crisis van 2008 noodzakelijk maakt. Door deze crisis krijgt de cultuursector met flinke bezuinigingen te maken. Ook de NKS wordt zwaar getroffen. Hierdoor moet het bestuur moeilijke beslissingen nemen. De staf dient in te krimpen en er wordt afgezien van het verder voeren van langdurige, kostbare rechtszaken. Het bureau van de stichting verhuist van het Oude Raadhuis in Wijk bij Duurstede naar twee bescheiden kantoorruimtes in het stadhuis.

KENNISCENTRUM

Wanneer Rijckert van der Flier in 2013 toetreedt tot het bestuur, is de reorganisatie al achter de rug en breekt er een periode van aanpakken aan. De NKS moet het tijdelijk zonder directeur stellen, Van der Flier wordt met Wendy Landewé en Job Moolenburgh meewerkend bestuurslid.
Het wordt een tijd van herbezinning, waarin een nieuwe koers moet worden uitgezet onder een nieuwe directeur. De inzet is bureau en organisatie te ontwikkelen tot een kenniscentrum voor kastelen en buitenplaatsen. Dat dit is gelukt, blijkt onder meer uit de drukbezochte studiedagen en symposia die de NKS houdt en uit de talrijke publicaties die in de loop der jaren verschijnen en vaak steunen op het onderzoek van stagiaires en studenten. Vele organisaties hebben de afgelopen jaren de samenwerking met de NKS gezocht. Bibliotheek en archief zijn digitaal ontsloten. Zo laat het nu toegankelijke archief van Jaap Renaud zien wat een kleurrijk, veelzijdig en gepassioneerd kasteelonderzoeker hij was.

Vier oud-bestuurders van de NKS: Willem de Nijs Bick, Rijckert van der Flier, Erik Geijtenbeek en Job Moolenburgh. Foto's Guus van Breugel

Het huidige bestuur van de Nederlandse Kastelenstichting bestaat uit Iris Broersma, Anniek Meinders, Hester Schölvinck, Max Schimmelpenninck (interim-voorzitter en penningmeester) en Tom Peijster (secretaris). Foto's Guus van Breugel

Daarnaast zijn er de excursies en het jaarlijkse landelijke publieksevenement 'Dag van het Kasteel', waaraan meer dan honderd kastelen en buitenplaatsen meewerken. De afgelopen zes jaar heeft deze manifestatie tienduizenden bezoekers getrokken en de NKS zichtbaarder dan ooit gemaakt. Schenkingen en dividend uit het vermogen van de stichting maakten deze koers mogelijk.

NIEUWE KOERS

Begin dit jaar heeft het huidige bestuur besloten met ingang van juli 2021 afscheid te nemen van alle medewerkers, omdat voortzetting van het kenniscentrum niet te bekostigen valt uit de huidige geldmiddelen. Het bestuur houdt vast aan de oorspronkelijke doelstelling: het behoud van kastelen en buitenplaatsen en alles wat daarbij hoort, en wil de NKS omvormen tot een stichting die klaar is voor een gezonde toekomst in de 21e eeuw.
Dit drastisch besluit moet de Nederlandse Kastelenstichting weer een robuust financieel fundament geven. Bestuurder Max Schimmelpenninck zegt hierover: 'Het vermogen van de NKS wordt nu aangewend om de operationele kosten van de organisatie te financieren. Dat is geen goede zaak. Als bestuur voelen we ons verantwoordelijk voor dit vermogen, dat grotendeels afkomstig is uit legaten en erfstellingen. In de toekomst zal alleen nog maar het rendement op het vermogen worden ingezet. Het geld gaat dan voor het leeuwendeel rechtstreeks naar projecten.' Het besluit om de koers van de NKS te verleggen en het bureau op te heffen noemt Schimmelpenninck 'pijnlijk, maar onontkoombaar'.

Kernwoorden bij de omvorming naar een gezonde toekomst zijn: vernieuwen én de tering naar de nering zetten. Als platform moet de Nederlandse Kastelenstichting een groter en ook jonger publiek bereiken, boeien en binden. Bibliotheek, archief en het lexicon bieden daarvoor een solide basis. Wel zal er een digitaliseringsslag nodig zijn om de toegankelijkheid van de collectie te verbeteren. Hiervoor zoekt het bestuur een geschikte partner. Ook op andere terreinen wordt samenwerking gezocht. Daarnaast wil de Nederlandse Kastelenstichting meer dan voorheen de belangen van kastelen en buitenplaatsen bij het openbaar bestuur vertegenwoordigen. Op bescheiden schaal zullen studies en publicaties ondersteuning krijgen.
Vrijwilligers en donateurs blijven onmisbare en gewaardeerde pijlers van de NKS. Met steun van het Fonds voor Cultuurparticipatie en Bankgiroloterij wordt de Dag van het Kasteel voortgezet. Magazine *Het Buiten*, waarin de NKS samenwerkt met de Vrienden PHB, blijft verschijnen. Ook zullen lezingen en excursies voor donateurs worden gehouden.

TOEKOMST VOOR KASTELEN

Het bestuur van de NKS krijgt een flinke uitbreiding met mensen met relevante achtergronden en expertise. Zij zullen de stichting de voor de vernieuwing benodigde handen en voeten moeten geven. De vorm daarvan krijgt de komende maanden een verdere uitwerking. 'We gaan weer terug naar de tijden van sec een bestuur, zonder een bureau', aldus Max Schimmelpenninck. 'Het wordt een uitdagende tijd, maar ik heb er vertrouwen in.' Voorop staat dat de Nederlandse Kastelenstichting zal blijven bijdragen aan een betekenisvolle toekomst van kastelen en buitenplaatsen in een veranderende wereld.

BRONNEN EN LITERATUUR
Archief Nederlandse Kastelenstichting, notulen en jaarverslagen, 1945-2020.
M. Bakker, *Vernietiging en wederopbouw. Nederlandse kastelen en buitenplaatsen tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Wijk bij Duurstede, 2011).
M. Oprel, '(On)eigenlijk onteigend?', *Kasteelkatern* 37 (2012) 3-7.
A. Schellart, *Kastelen in nood. Een schets van de situatie van de Nederlandse kastelen en historische landhuizen*, Amsterdam 1955.
F. Vogelzang, 'Zeventig jaar NKS', *Kasteel & Buitenplaats* 51 (2015) 4-7.

Heidi van Limburg Stirum
is directeur van de Nederlandse Kastelenstichting.

WAT? WATER!

DAG VAN HET KASTEEL 2021

TWEEDE PINKSTERDAG • 24 MEI 2021

BEZOEK OP 24 MEI 2021 EEN VAN DE MEER DAN 100 DEELNEMENDE LOCATIES EN LAAT JE INFORMEREN OVER HET BELANG VAN WATER OP KASTELEN, BUITENPLAATSEN EN LANDGOEDEREN. DOOR HET HELE LAND WORDEN WATERWANDELINGEN GEORGANISEERD DIE HET THEMA WATER BELICHTEN.

DAG VAN HET KASTEEL

HOUD DE WEBSITE IN DE GATEN: WWW.DAGVANHETKASTEEL.NL

DAG VAN HET KASTEEL IS EEN INITIATIEF VAN DE NEDERLANDSE KASTELENSTICHTING EN WORDT MEDE MOGELIJK GEMAAKT MET STEUN VAN FONDS VOOR CULTUURPARTICIPATIE, HET FONDS ONDERSTEUNT INITIATIEVEN DIE MEEDOEN AAN CULTUUR STIMULEREN, DE BANKGIRO LOTERIJ EN DE OVERIJSSELSE KASTELENSTICHTING.

NEDERLANDSE KASTELENSTICHTING · FONDS VOOR CULTUURPARTICIPATIE · BankGiroLoterij · OVERIJSSELSE KASTELENstichting

Door de lens van de adel

Merel Haverman

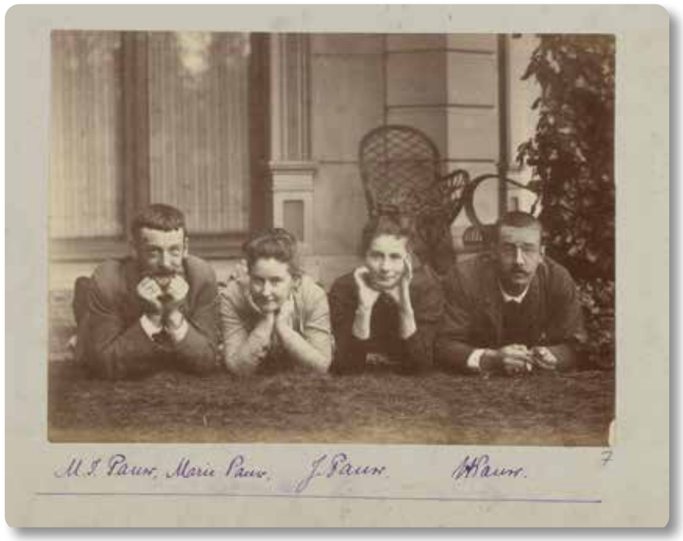

Henry Pauw groeit op in Zeist, met zijn oudere broer Maarten en zussen An en Jenny. Deze selfie met Maarten, (waarschijnlijk) schoonzus Marie en zus Jenny dateert uit 1888. Henry (rechts) ligt met een draadontspanner op de grond. Het resultaat oogt minder stijf en geposeerd dan de meeste portretfoto's uit deze tijd

Inkijkjes in het leven van gentleman-fotograaf Henry Pauw van Wieldrecht

Aan het eind van de negentiende eeuw neemt de amateur-fotografie in bijna heel Europa een grote vlucht. Engeland en Frankrijk beleven de opkomst van de zogenaamde 'gentleman-fotograaf', een aanduiding voor heren uit de betere kringen die zich uit liefhebberij aan de fotografie wijden. In Nederland blijft de gentleman-fotograaf een zeldzaam verschijnsel. Een uitzondering is de in 1863 in Zeist geboren jonkheer Henry Pauw van Wieldrecht. De foto's die hij maakt geven mooie inkijkjes in het adellijke landleven rond 1900.

Studioportret van Henry Pauw van Wieldrecht in oriëntaals kostuum, gemaakt tijdens zijn reis door Spanje in 1902. De foto is genomen door de Spaanse fotograaf Rafael Garzón die een studio had in het Alhambra in Granada

REIZEN, JAGEN, FOTOGRAFEREN

Door zijn sociale achtergrond en onderwerpskeuze en door het technische niveeauvan zijn afdrukken onderscheidt Henry Pauw van Wieldrecht zich duidelijk van de 'gemiddelde amateurfotograaf'. Hij is welgesteld genoeg om niet te hoeven werken en heeft kennelijk geen enkele maatschappelijke ambitie. Zijn dagen brengt hij grotendeels door met reizen, jagen en fotograferen, drie liefhebberijen die zich uitstekend laten combineren.

Reizigers en helpers tijdens een picknick in de bergen, vastgelegd door Henry op zijn reis naar Frankrijk en Corsica, 1896

REISMANIE

Henry is een enthousiaste reiziger, die op zijn gemak heel Europa doorkruist. Zo bezoekt hij Corsica, Italië, Finland, Noorwegen en Rusland. Het onbekommerde reisplezier spreekt duidelijk uit een bewaard gebleven verslag van een tocht naar IJsland in 1901. Daaruit blijkt ook dat hij zich gemakkelijk laat leiden door de omstandigheden en het toeval. Henry gaat zonder aarzelen in op de uitnodiging van een gezelschap Engelsen om zich bij hen te voegen: 'Daar ik toch alleen was en niet wist waarheen te gaan, stemde ik toe.' Henry's reislust kan ook rekenen op commentaar van anderen. Na zijn terugkeer noteert Maarten in zijn dagboek: 'Die jachtreizen worden een ziekelijke manie.'

Kinderen spelend op muziekinstrumenten bij een boot in Finland, 1898

WILDE ZWIJNEN EN EEN IJSBEER

Henry Pauw is een gepassioneerd jager en maakt vele foto's van de jacht. Het gaat vooral om 'tableaus' van jagers met door hen geschoten wild. Voor zover valt op te maken heeft Henry niet tijdens de jacht zelf gefotografeerd. Dat zou ook nauwelijks mogelijk zijn geweest met zijn camera, die ongetwijfeld niet erg klein en licht was. Eén keer ensceneert hij een jachttafereel, waarbij zijn broer zich zogenaamd verweert tegen de aanval van een wild zwijn. Het gaat daarbij om een opgezet exemplaar uit zijn eigen huis. De foto's die hij maakt van zijn huis de Wildbaan laten zien dat Henry zich omringt met tientallen, zo niet honderden jachttrofeeën. Het meest bijzondere exemplaar is een opgezette ijsbeer die hij in 1900 bij Spitsbergen schoot.

Maarten Pauw verweert zich met een dolk tegen de aanval van een (opgezet) wild zwijn, 1898

Jagers met geschoten wild dat keurig in rijen aan hun voeten is gelegd

Het interieur van de Wildbaan, met jachttrofeeën, 1904

Sissy Pauw van Wieldrecht geboren Boissevain op een pontje op landgoed Pavia, 1902

Henry's dochters Agnes Renée en Irène Heloïse poserend als de putti op de Sixtijnse Madonna van Rafaël, 1909-1910

DE WILDBAAN

Henry Pauw trouwt in 1903 met de elf jaar jongere, in Amsterdam geboren Johanna Elisabeth ('Sissy') Boissevain. Samen krijgen zij vijf dochters. In de latere jaren maakt Henry met name foto's van zijn gezinsleven. Van de fotoalbums die zijn nazaten in 2007 schenken aan het Rijksmuseum, is er één helemaal gewijd aan het buitenhuis de Wildbaan te Driebergen, waar Henry tussen 1903 en 1907 met zijn gezin woont. De wanden hangen vol met zijn foto's, jachttrofeeën en souvenirs. Eén foto toont de kamer waar Henry met veel zorg aan zijn afdrukken werkt. Henry Pauw overlijdt in 1912, nog geen vijftig jaar oud, op huis Bosch en Duin te Zeist.

De Wildbaan met op de achtergrond het huis, circa 1904. In het midden van de negentiende eeuw koopt George Luden het terrein, dat dan nog overtuin van Sparrendaal is. Rond 1857 laat Luden de Wildbaan door architect H.J. van den Brink bouwen. De beroemde tuinarchitect J.D. Zocher jr. is verantwoordelijk voor de aanleg van het park

< Henry's werkkamer in zijn buitenhuis de Wildbaan, met langs de wand allerlei afdrukken van zijn hand, ca. 1904. Tegen een houten bord is vergrotingspapier geprikt. Op de foto is ook een rekje met negatieven te zien. Op de tafel staan flessen, retorten, bakken en een doek. Aan de deur hangt onder andere een schort

De kinderen Renée, Thelma, Irène en Sacha met hun moeder en twee *nannies* bij speelhuis 'Sand cottage', 1910

BRONNEN EN LITERATUUR

Foto's van Henry Pauw van Wieldrecht berusten in het Rijksmuseum Amsterdam en het Gemeentearchief Zeist. Alle foto's in dit beeldverhaal zijn afkomstig uit de collectie van het Rijksmuseum.
M. Boom, *Kodak in Amsterdam. De opkomst van de amateurfotografie in Nederland 1880-1910* (dissertatie Erasmus Universiteit Rotterdam, 2017).
H. Rooseboom, 'Reizen, jagen en fotograferen; Henry Pauw van Wieldrecht', *Kunstschrift*, nr. 5 (2008) 44-47.
H. Rooseboom, 'Henri Pauw van Wieldrecht', in: M. Boom, e.a., red., *Geschiedenis van de Nederlandse fotografie in monografieën en thema-artikelen* 42 (2010).

Merel Haverman
studeerde kunstgeschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam. Zij is werkzaam als historicus bij Stichting In Arcadië.

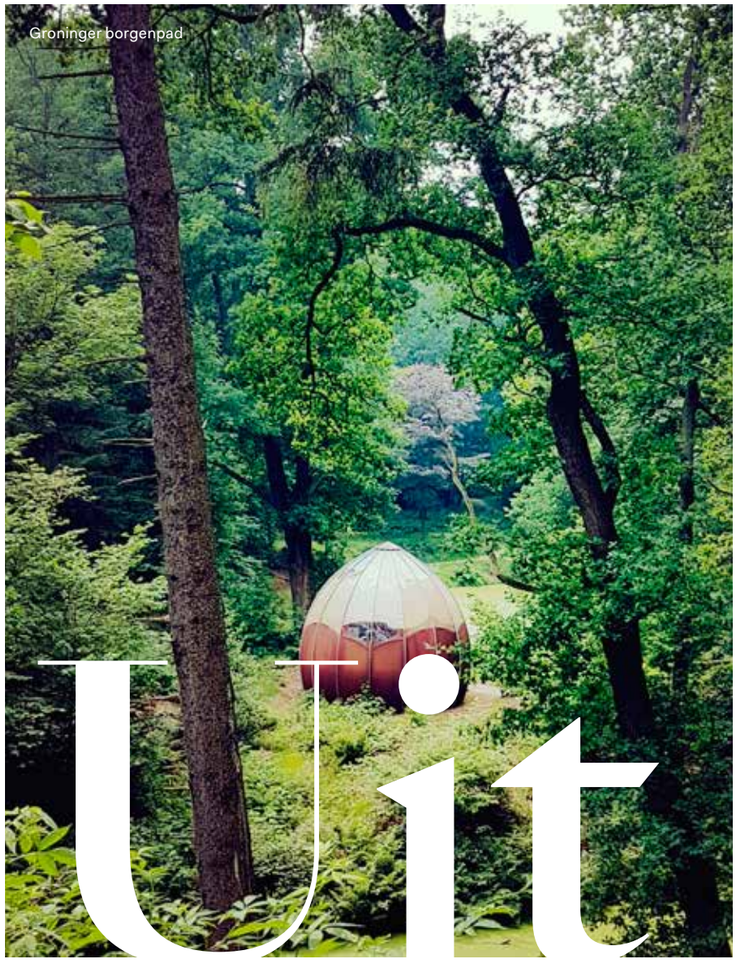
Groninger borgenpad

Uit

Baron van Spaen wandeling

Johan Frederik Willem van Spaen was waarschijnlijk de interessantste bewoner van kasteel Biljoen, waarover Jorien Jas in dit nummer schrijft. Hij was een groot liefhebber van tuinen en parken en een van de eerste Nederlanders die werden gegrepen door de landschapsstijl. Wandelen beschouwde hij als een vorm van 'kuren' die even verkwikkend was voor het lichaam als de geest.
Op Biljoen en het vlakbij gelegen Beekhuizen creëerde hij een stemmingslandschap. De tien kilometer lange Baron van Spaen route voert wandelaars terug naar het Biljoen en Beekhuizen van rond 1800. De route is bewegwijzerd met paaltjes waarop staat 'wandelroute Baron van Spaen'. De wandeling start voor de stenen brug van kasteel Biljoen bij het paaltje met nummer 1 erop (Lathumse Veerweg, Velp).

Groninger borgenpad

Het Groninger Borgenpad is een lange afstandswandeling door de provincie Groningen met als cultuurhistorisch thema de borgen van de provincie. Er zijn twintig etappes die door de verschillende landschappen van het Westerkwartier, Hunsingo, Fivelingo, Oldambt en Westerwolde voeren. De wandelingen gaan langs alle borgen van Groningen en langs kerken die vaak nauw verbonden waren met die borgen. Routebeschrijvingen en kaarten zijn gratis. De routekaarten zijn op de mobiele telefoon te raadplegen. Meer informatie:
groningerborgenpad.nl

Bankje van Belle

'Ik vlei me niet met de gedachte dat de gebeurtenissen van mijn leven voor iemand van enig belang zijn. Ik schrijf ze alleen maar op om me te amuseren en omdat het me beter lijkt mijn eigen geschiedenis op te schrijven. Nu is het tenminste wáár wat ik schrijf.' Die woorden noteerde Belle van Ittersum in het intieme, door haar rond 1800 zorgvuldig bijgehouden *journal*. De Groningse historica Greddy Huisman bracht vorig jaar een bewerking uit van het dagboek van dit gevoelige, slimme meisje, dat opgroeide op de Sallandse havezate van haar vader en bij familie in Leeuwarden. Greddy Huisman nam ook het initiatief voor het 'Bankje van Belle', een klein monument op landgoed 't Rozendael, vlak bij Museum de Fundatie Het Nijenhuis in Heino. Kunstenaar Marc van Vliet verzorgde het ontwerp voor het bankje, dat op 14 oktober tijdens een kleine bijeenkomst werd onthuld. Het 'Bankje van Belle' is een mooie plek voor wandelaars om te gaan zitten en na te denken over het leven – of gewoon om even uit te rusten.

Bankje van Belle

Kennis

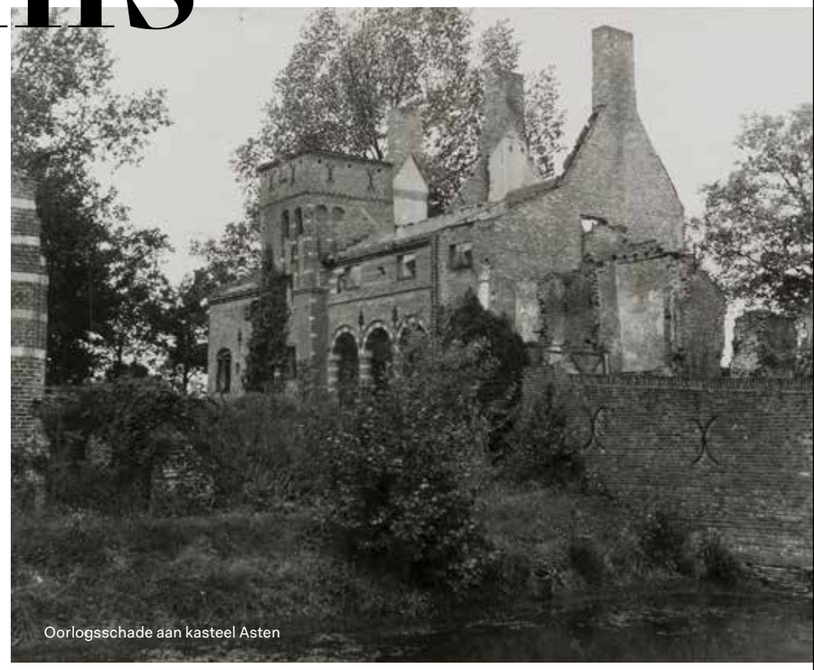
Oorlogsschade aan kasteel Asten

Online workshop klimaatverandering Plaform Utrechtse buitenplaatsen

17 DECEMBER 2020

Donderdagmiddag 17 december houdt het Platform Utrechtse Buitenplaatsen van 15.00 tot 17.00 uur een online workshop over het actuele thema van klimaatverandering en watersystemen. Onder andere uit de verassende hoek van archeologie zal Eva Kaptijn de deelnemers vertellen hoe oude watersystemen van waarde kunnen zijn bij de benadering van de huidige klimaatadaptatie.

Aanmeldingen en informatie:
info@platformutrechtsebuitenplaatsen.nl

Livestream Ongenode gasten. De bezetter op de buitenplaats. Symposium Nederlandse Kastelenstichting en Werkgroep Adelsgeschiedenis

18 DECEMBER 2020

De Tweede Wereldoorlog heeft grote invloed gehad op het Nederlandse kastelenlandschap. In de loop van de oorlog zijn honderden kastelen, buitenplaatsen en landhuizen geconfisqueerd: door het Nederlandse leger tijdens de mobilisatie van 1939, door de Duitse bezetter na mei 1940 en vanaf eind 1944 ook door de geallieerde bevrijders.
Deze geschiedenis staat op 18 december centraal op de studiemiddag 'Ongenode gasten' van de Nederlandse Kastelenstichting en de Werkgroep Adelsgeschiedenis. De middag richt zich op een aantal deelvragen. Welke functies kregen kastelen en buitenplaatsen tijdens de oorlog? Wat waren de gevolgen van de vele confiscaties? Hoe was het voor de eigenaren om huis en haard te moeten delen met buitenlandse soldaten of om uit hun woning te worden verjaagd? Wat waren de materiële gevolgen van de oorlog voor huis en inboedel?

Na 1945 bleven talloze kastelen en buitenplaatsen uitgewoond of zwaar beschadigd achter. Voor vele eigenaren was dat aanleiding om hun bezit af te stoten. Dit vormde het begin van een grote golf van herbestemmingen. Mede om die reden zijn de gevolgen van de Tweede Wereldoorlog tot op heden voelbaar.
De studiemiddag 'Ongenode gasten' moest vanwege Covid-19 al twee keer worden uitgesteld. De Nederlandse Kastelenstichting en de Werkgroep Adelsgeschiedenis presenteren het symposium nu op vrijdag 18 december via een livestream.
Onderzoekers Conrad Gietman, Ingrid Jacobs, Elyze Storms-Smeets en Theo van Putten reflecteren in drie sessies op drie verschillende thema's. Fred Vogelzang van de Nederlandse Kastelenstichting zal deze thema's introduceren. Elke sessie wordt afgesloten met een virtueel tafelgesprek. Deelnemers kunnen via een live chat vragen stellen aan de sprekers. Na het symposium is er gelegenheid om in kleine groepjes in zogeheten 'break-out rooms' met de onderzoekers na te praten.

Voor dit online symposium dient u zich vooraf op te geven. De kosten voor deelname bedragen € 10,-. Deelnemers ontvangen vooraf een link naar de besloten livestreamlocatie.

Het programma ziet er als volgt uit:

13.15 Welkom en opening
13.30 Sessie 1 rond het thema 'Bezetting, een nieuwe werkelijkheid'. Hoe ga je als kasteel- of buitenplaatseigenaar om met de veranderde maatschappelijke constellatie (hoe verhoud je je tot de nieuwe politieke werkelijkheid); wat betekent dat voor het dagelijkse leven en in sociale en economische zin; geeft het behoren tot de adel bijzondere verplichtingen in deze situatie?
14.00 Sessie 2 rond het thema 'Beschermen van bezittingen'. Hoe bescherm je als kasteel- of buitenplaatseigenaar je bezittingen en monumentale huis tegen confiscatie of oorlogshandelingen; hoe beïnvloedt dat je handelingen en opstelling; hoe sta je tegenover verzet tegen de bezetter?
14.30 Sessie 3 rond het thema 'Na de bezetting: gevolgen van bezetting'. Het ziet je toekomstbeeld eruit voor na de bevrijding; hoe ga je om met de gevolgen van de oorlog?
15.00 Afsluiting
15.10 Napraten in break-out rooms

Aanmelding en informatie:
kastelen.nl/ongenodegasten2020

Ithakaprijs 2020

Op 27 oktober werden op kasteel Groeneveld in Baarn via een livestream de winnaars van de Ithakaprijs en het Ithakastipendium 2020 bekendgemaakt. Juryvoorzitter Paul Schnabel reikte de Ithakaprijs uit aan Lenneke Berkhout voor haar proefschrift *Hoveniers van Oranje. Functie, werk en positie 1621-1732*, dat dit jaar verscheen bij Uitgeverij Verloren. Berkhout kreeg van de jury lof voor haar goed gedocumenteerde beschrijving van de werkzaamheden, persoonlijke omstandigheden, financiën en maatschappelijke positie van deze hoveniers. Interessant noemde Schnabel met name de onderdelen van het boek die betrekking hebben op de werkrelatie van hoveniers met hun vorstelijke werkgevers en op hun internationale contacten. Door de aanpak van Berkhout krijgt de lezer een gedetailleerde kijk op de monumentale aanleg van de tuinen van de inmiddels verdwenen paleizen Honselaersdijk en Huis ter Nieuburg, en van Huis ten Bosch, Het Loo en Soestdijk.
Het Ithakastipendium 2020 ging naar Juliette Jonker-Duynstee voor haar onderzoeksvoorstel ‘In de voetsporen van Johan Ortt van Nijenrode. Vijf generaties kasteelheren aan de Vecht.’ Dit voorstel moet uitmonden in een boek en deelartikelen. Het onderzoek richt zich op een breed publiek van buitenplaatsliefhebbers en gaat ook in op de opkomst van vermogende kooplieden in de zeventiende en achttiende eeuw.
Ithakaprijs en -stipendium zijn een initiatief van sKBL en gelden als de belangrijkste Nederlandse prijzen voor verbindend onderzoek naar of voor journalistieke producties over kastelen, historische buitenplaatsen en landgoederen. Prijs en stipendium bedragen elk vijfduizend euro. Dankzij een particuliere gift in 2015 kon deze prijs vijf jaar worden uitgereikt. Jurysecretaris René Dessing maakte tijdens de livestream het verheugende nieuws bekend dat prijs en stipendium dankzij een nieuwe particuliere gift met tien jaar kunnen worden voortgezet.

Bûtenpleats

Verspreid over Friesland liggen mooie buitenplaatsen en landgoederen. De serie *Bûtenpleats* van Omrop Fryslân vertelt het verhaal van deze Friese staten. In acht filmische afleveringen wordt de kijker meegenomen naar het verleden, heden en de toekomst van de buitenplaatsen. De laatste aflevering is op 14 december; eerdere uitzendingen zijn terug te zien via Uitzending Gemist van Omrop Fryslân.
In *Bûtenpleats* zijn de historische gebouwen en het omringende landschap van de staten in Fryslân in prachtige beelden te zien. De buitenplaatsen worden met liefde onderhouden. Maar het onderhoud is bijzonder kostbaar en het beheer vraagt veel van de eigenaren. De problemen en uitdagingen worden in de serie van verschillende kanten belicht aan de hand van de verhalen van eigenaren, deskundigen, pachters, vrijwilligers en andere betrokkenen.

omropfryslan.nl/utstjoering/tv

Subsidie voor Oorlog in Arcadië

Het Mondriaanfonds heeft een subsidieaanvraag voor het project ‘Oorlog in Arcadië, 1940-1945’ gehonoreerd met een bijdrage van 188.000 euro. In het project werken het Gelders Genootschap en de Nederlandse Kastelenstichting samen. Het project kijkt niet alleen naar de lotgevallen van kastelen en buitenplaatsen in Tweede Wereldoorlog, maar daarnaast ook op de invloed van de oorlog op dit erfgoed. Dit deel van het project richt zich vier landgoederenzones: Gelders Arcadië, de Utrechtse Heuvelrug, Noord-Limburg en Kennemerland. Hoe wordt daar het verhaal van de Tweede Wereldoorlog op kastelen, buitenplaatsen en landgoederen getoond? Hoe gaan we met deze herinneringscultuur én met het fysieke oorlogserfgoed op landgoederen om?

Het onderzoek heeft als beoogde startdatum januari 2021 en heeft een looptijd van drie jaar. Het publiek wordt gevraagd om aanvullende informatie, documentatie en illustraties, teneinde het beeld van het dagelijkse leven in de oorlogsjaren op kastelen completer te krijgen. Voor studenten is er bovendien de kans om via een stageplek ervaring op te doen in dit onderzoek. Wie meer over het project wil weten, kan contact opnemen met projectleider Elyze Storms-Smeets (e.storms@geldersgenootschap.nl).

Inno Castle

Het Europese project Inno Castle richt zich op de rol van overheden bij de instandhouding en ontwikkeling van kastelen, buitenplaatsen en landgoederen in Europa. In het project werken vier regio’s samen: het Nationale Instituut voor Erfgoed in Roemenië, de Hoge School der Kunsten in Gent, de provincie Badajoz in Spanje en de provincie Gelderland. The National Trust treedt op als kennispartner. Gelders Erfgoed brengt specifieke kennis en ervaring uit Nederland in.
Het project gaat uit van een zogeheten ‘baseline survey’. Dat houdt voor Gelderland in dat gebiedsgericht is gekeken naar zaken als erfgoedtoerisme (Gelders Arcadië), klimaatadaptatie (project Baakse Beek) en ruimtelijke fragmentatie van landgoederen ten gevolge van verstedelijking (bijvoorbeeld Twello). Deze survey werd op 24 september 2020 tijdens een online conferentie gepresenteerd. Het vervolg op deze tussenstand is een actieplan. De uitvoering daarvan moet de komende anderhalf jaar plaatshebben. Voor Gelderland houdt dit onder meer in dat er een klimaatmonitor voor buitenplaatsen en landgoederen wordt opgesteld. Het project zal zijn afgerond in 2022.

interregeurope.eu/innocastle

Inno Castle

Boeken

Fred Vogelzang

buiten dat ooit langs de Vecht heeft gestaan. Het nieuwe huis had twee indrukwekkende koepelzalen, als we bezoekers uit die tijd mogen geloven. Een aantal bijdragen in de bundel besteedt aandacht aan verschillende aspecten van dit helaas eveneens verdwenen huis: de bouw, het interieur en de tuinen. De Witt overleed al in 1809 en het jaar erna werden grote delen van zijn buitenplaats verkocht, waarna afbraak van het huis volgde.
De geschiedenis van Elsenburg is een ingedikte geschiedenis van het buitenleven aan de Vecht, dus de ondertitel van deze uitgave is zeker geen grootspraak. Bovendien snijden de auteurs ook meer algemene thema’s rond het buitenleven aan, zodat Elsenburg in een breder kader wordt geplaatst. Jammer is dat die bijdragen soms enigszins leunen op een beperkt aantal en af en toe wat gedateerde bronnen. Toch is dit boek een aanrader voor iedereen die zich wil verdiepen in de Vecht als buitenplaatsenlandschap.

Jan Simonis, Jaap Kottman en Hans van Bemmel, red.
Elsenburg, de verdwenen buitenplaats. Het ontstaan van het buitenleven aan de Vecht
Hilversum: Verloren, 2020, 228 p., ill.

Drie keer Elsenburg

In *Elsenburg, de verdwenen buitenplaats* doen Jan Simonis, Jaap Kottman en Hans van Bemmel met vier andere auteurs in veertien artikelen de geschiedenis van deze buitenplaats bij Maarssen uit de doeken. *De* buitenplaats Elsenburg? Het gaat feitelijk om drie elkaar opvolgende buitenplaatsen op dezelfde locatie. In drie inleidende artikelen staat de bekende Amsterdamse regent en projectontwikkelaar Joan Huydecoper centraal. Hij kocht in 1608 de grond waarop onder meer het eerste huis Elsenburg zou verrijzen.
Deze buitenplaats uit 1639 is ontworpen door Philip Vingboons, waarschijnlijk in opdracht van de Amsterdamse koopman Jacob Burggraaf. Het huis is gebouwd in de classicistische stijl die op dat moment populair is aan de Vecht. Elsenburg ligt direct naast Johan Huydecopers buitenplaats Goudestein en is een van de percelen die Huydecoper bij zijn plannen voor een buitenplaatsenlandschap in Maarssen al had gereserveerd. Het is een breed en ondiep huis, karakteristiek voor de zomerhuizen aan de Vecht, want optimaal gebruik makend van zonlicht.
In 1715 wordt de Utrechter Theodorus de Leeuw, grootgrondbezitter rond Abcoude, de nieuwe eigenaar. Hij laat het huis afbreken en bouwt het tweede Elsenburg. Dit is een veel groter, vierkant huis, dat geschikt is voor permanente bewoning.
De Leeuw breidt bovendien het grondgebied flink uit en laat een beroemde tuin aanleggen. Enkele vazen uit de achttiendeeeuwse tuin zijn in het Rijksmuseum te bewonderen.
In 1795 werd Elsenburg door toenmalige eigenaar Jan de Witt opnieuw afgebroken en vervangen door een geheel nieuw huis. Dat gebeurde rond 1795. Dat is opvallend, want middenin de zeer onzekere Bataafse Revolutietijd deden veel eigenaren hun buitenplaats juist van de hand. De Witt ging tegen deze trend in. Sterker nog, zijn Elsenburg werd misschien wel het grootste

Hollandse nuchterheid in de Schotse Highlands

Het is bijna onmogelijk om niet te refereren aan de Engelse televisieserie *Downton Abbey* als het gaat over het leven van de Britse adel. Dat is ook onvermijdelijk bij het lezen van de drie bestsellers die Josephine Rombouts schreef over haar ervaringen op Cliffrock Castle.
Om redenen die in het eerste deel onduidelijk blijven, kwam neerlandicus en kunsthistoricus Rombouts terecht op een zo goed als onbereikbaar Schots schiereiland. Met man en kinderen, maar zonder inkomen, was het zaak zo snel mogelijk een baan en een huis te vinden. De lokale economie bleek goeddeels te worden bepaald door ‘the big house’, Cliffrock Castle. Daar kon ze in dienst treden als huishoudster. Gebrek aan ervaring en de botsingen tussen de Britse gereserveerdheid en de Nederlandse nuchterheid (om niet te zeggen botheid) leidden tot hilarische en soms pijnlijke taferelen, die Rombouts breed uitmeet in de min of meer autobiografische schets, *Cliffrock Castle. Werken op een Schots kasteel* uit 2018. Het is een prachtig verhaal dat de lezer meesleept en dat sterk de indruk wekt op de realiteit te zijn gebaseerd. Toch is het deels ook fictie. Het is geen letterlijke weergave, het verhaal bevat de gekleurde keuze van wat er werkelijk gebeurd is en de auteur past literaire technieken toe.
Dat is niet storend en in veel gevallen ga je als lezer mee in de avonturen van de kersverse huishoudster, die langzaam het vertrouwen wint van zowel haar ‘ondergeschikten’ als de rentmeester en – cruciaal – van de vrouw des huizes. Die vrouw blijkt het middelpunt van Cliffrock Castle te zijn. De kasteelheer schuifelt slechts als een schaduw tussen de coulissen. Toch lijkt het soms allemaal wat dik aangezet, de clichés worden niet geschuwd en veel blijft onaangeroerd.
Dat Rombouts niet alles vertelt, past ook deels bij haar functie. Als huishoudster leeft ze dicht op de eigenaren en dient ze hun

privacy te beschermen. Maar af en toe roept het boek ook fundamentele vragen op. Zo wordt de indruk gewekt dat 'de familie' al generaties lang op dit kasteel verblijft. Bijvoorbeeld als op instigatie van Rombouts opruiming wordt gehouden en er allerlei vergeten 'erfstukken' boven water komen. Maar de reactie van de kasteelvrouwe, die daar vol trots over vertelt aan haar vriendinnen (alsof het voor haar ook een verrassing is), lijkt te wijzen op een ander verleden. Dat blijkt te kloppen, want even verderop in het boek ontmoet Rombouts een oudere dame, die is opgegroeid op het kasteel. De vader van die dame had het huis verkocht en sindsdien lijkt het te zijn gebruikt als vakantiehuis voor rijke Londenaren en andere uit het zuiden afkomstige miljonairs. Hoelang Rombouts' kasteelvrouwe het huis bezit, blijft in het ongewisse en ook haar maatschappelijke achtergrond wordt niet expliciet uit de doeken gedaan. Het is niet helemaal ondenkbaar dat zij, ondanks haar *upper class* gedrag en accent, behoort tot de *nouveau riche*. Een aanwijzing daarvoor is de wat arrogante en egocentrische manier waarop ze met haar personeel omgaat. Er lijkt eerder sprake van statusangst dan van natuurlijk overwicht. In die zin is het vriendelijke paternalisme van *Downton Abbey* – in de televisieserie nogal onkritisch weergegeven, want gebaseerd op een mythisch verleden van harmonieuze omgang tussen *upstairs* en *downstairs* – in dit boek ver te zoeken. Wat minder impliciet maar voor de goede verstaander herkenbaar plaatst Rombouts wel kritische kanttekeningen bij de relaties tussen kasteel en lokale bevolking. Het is grappig om te zien dat de nuchtere Hollandse langzaam maar zeker wordt meegetrokken in de romantiek van het kasteelleven, ondanks alle bedenkingen en inkijkjes achter de schermen.

Terug naar Cliffrock Castle, het vervolg dat een jaar later verscheen, voegt inhoudelijk nauwelijks iets toe. We lezen dezelfde soort vermakelijke en soms pijnlijke anekdotes. Het boek lijkt geïnspireerd door het commerciële succes van het eerste deel, werkelijk nieuwe inzichten worden niet gepresenteerd. Het enige dat opvalt is dat naarmate het boek vordert en het afscheid van Schotland dichterbij komt, de volgzaamheid van de auteur geproblematiseerd wordt. Rombouts wordt kritischer ten opzichte van de in haar ogen als te vanzelfsprekend aangenomen autoriteit van de kasteelvrouwe. Deze gedraagt zich soms als een verwend kind dat per se haar eigen zin wil doordrijven. De Schotten accepteren dat (vaak tandenknarsend), en Rombouts laat zich regelmatig lenen om de grillen van haar bazin te vertalen naar het personeel. Haar positie zorgt ervoor dat ze in een lastig parket verzeild raakt, maar echt in opstand komen doet ze uiteindelijk niet. Daarvoor lijkt ze zich te veel te identificeren met huis en familie, met wie ze zich emotioneel verbonden voelt.

Deze opstelling wordt duidelijker na het lezen van het derde deel, *De weg naar Cliffrock Castle*, dat als een soort *prequel* fungeert. Daarin worden de grote problemen van Josephine Rombouts met de leerplichtinstanties in Nederland belicht, die haar en haar familie uiteindelijk dwingen het land te 'ontvluchten'. Feitelijk is haar vertrek naar Schotland dus een noodsprong en kan Rombouts niet terug: vandaar misschien dat ze zoveel accepteert van haar werkgever. Het gezin komt niet direct op Cliffrock Castle terecht, maar verblijft eerst een aantal maanden in een commune. Gelukkig voor Rombouts blijken de educatieve problemen van haar kinderen hier opgelost. Dit laatste boek in de reeks is persoonlijker; voor de kasteelliefhebber is het van minder belang.

Josephine Rombouts
Cliffrock Castle. Werken op een kasteel in Schotland
Amsterdam: Querido, 2018, 352 p.
Terug naar Cliffrock Castle. Belevenissen op een Schots kasteel
Amsterdam: Querido, 2019, 343 p.
De weg naar Cliffrock Castle. Een vlucht naar de Schotse Hooglanden
Amsterdam 2020, 320 p.

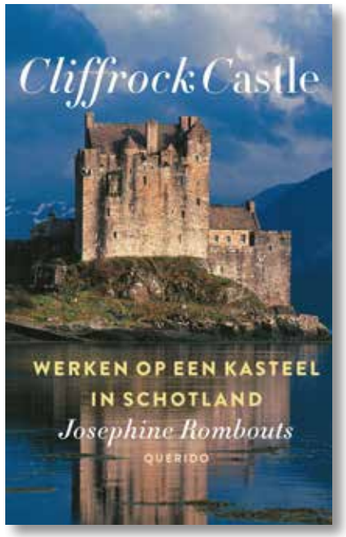

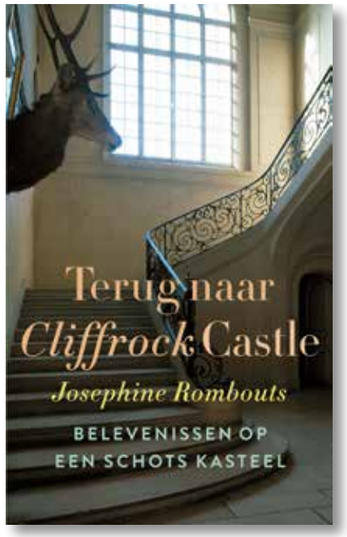

Bouwhistorisch detectivewerk

De tweede bundel van de Stichting Kasteelstudies Nederland bevat vijftien bijdragen, waarvan het merendeel te scharen is onder de rubriek 'bouwhistorisch detectivewerk'. Individuele gebouwen worden onderworpen aan gedetailleerd onderzoek – vaak een combinatie van historie, archeologie en bouwhistorie, met de nadruk op die laatste discipline. De bijdragen in deze bundel leveren nieuwe inzichten op over bouw, inrichting, chronologie en verschijningsvorm van kastelen en buitenplaatsen (de laatste komen er met twee bijdragen overigens wat bekaaid vanaf). De bundel is een waardevolle bijdrage aan onze kennis over kastelen in Nederland. Het blijf echter wachten op mensen die het aandurven de vele casestudies tot een synthese te brengen.

Net als in de geschiedwetenschap dreigt in de kastelenkunde het gevaar van de combinatie van teleologie en vooruitgangsdenken. Het eerste is de sterke neiging om, terugkijkend op het verleden, het heden als een onvermijdelijk (voorlopig) eindpunt van de geschiedenis te beschouwen en vooral op zoek te gaan naar de gebeurtenissen die tot de huidige situatie hebben geleid. Deze neiging wordt versterkt door het vooruitgangsdenken, dat in onze samenleving centraal staat. Later en nieuwer is altijd beter. Dat speelt bijvoorbeeld een rol bij de toepassing van de in de kastelenkunde zo ingeburgerde typologie. Een aarzelende aanzet daartoe deed de architectuurhistoricus F.N.M. Eyck van Zuilichem al in 1855, maar een eeuw later werd de typologie chronologisch steeds meer verfijnd, culminerend in het vaak gehanteerde schema van kastelenhoogleraar Hans Janssen. Voor Janssen was die typologie vooral een hulpmiddel en hij was zich terdege bewust van het feit dat vele kasteeltypen tegelijk bestonden en geen direct bewijs vormden voor een ontwikkeling. Toch is de neiging groot gebleken de typologie te zien als de uitdrukking van een technische en sociale ontwikkeling.

Hoe dat denken in vooruitgang een frisse blik in de weg heeft gezeten, wordt duidelijk in het uitdagende artikel van Rob Gruben over houten kastelen. Gruben laat zien dat houten kastelen eigenlijk in veel opzichten niet onderdeden voor stenen kastelen en dat ze zelfs in bepaalde opzichten beter functioneerden. Het aloude adagium dat een kasteelheer zodra hij de middelen had zijn houten kasteel transformeerde in steen, wordt hiermee gefalsificeerd. Dat opent geheel nieuwe perspectieven op de keuze van bouwheren voor bepaalde verschijningsvormen. Een tweede artikel van Gruben en De Jong-Lambregts en in wat mindere mate het artikel over het Muiderslot van Kamphuis en Viersen doorbreken een ander taboe. Anders dan in bijvoorbeeld de Britse is het in de Nederlandse kastelenkunde niet gebruikelijk collega-onderzoekers kritisch te bevragen. Deels is dat ingegeven door de onderzoekspraktijk: er wordt hier vooral heel gespecialiseerd onderzoek uitgevoerd. Die diepgang levert veel goede inzichten op, maar gaat ten koste van syntheses – een manco dat Hanneke Ronnes onlangs in haar oratie aan de orde stelde. Maar syntheses zijn óók gevaarlijk: het is bijna onmogelijk om alle nuances te behouden bij een adelaarsblik op het verleden. Waar we elkaar in onze specialisatie enigszins met rust laten, worden historici die zich wagen aan de brede blik vaak niet met fluwelen handschoenen aangepakt. De specialisten voelen zich vaak geroepen om hun eigen terrein en vakgebied te verdedigen. Dat maakt schrijvers van syntheses soms wat kopschuw. Gruben en De Jong-Lambregts durven het echter aan de gevestigde mening over de kastelen van Floris V te bevragen. De politieke motieven en het 'kastelenmasterplan' dat deze Hollandse graaf zou hebben gehad, worden door hen niet geaccepteerd en overtuigend laten ze zien dat het vooral pragmatische en misschien soms zelfs toevallige redenen waren die de doorslag gaven voor de bouwkeuzes. De kastelenkunde zou spannender worden als we vaker met elkaar in discussie zouden gaan.

Er staan meer mooie artikelen in deze bundel, die laten zien dat er sprake is van vernieuwing in onze discipline. Het is een vernieuwing waarbij de waardevolle traditie niet wordt losgelaten. Hopelijk gaat de stichting nog jaren door met het uitbrengen van bundels en daagt de redactie onderzoekers ook uit syntheses te presenteren, hoe voorlopig die ook zullen zijn. Dat brengt ons vakgebied vooruit.

Taco Hermans, e.a., red.
'Hier wonen wij! Is het niet prachtig!' Recent onderzoek op het gebied van kastelen en buitenplaatsen
Stichting Kastelenstudies Nederland, 2020, 240 p., ill.

Oranjehuizen: voor de staat en voor de familie

De Oranjes waren in de zeventiende en achttiende eeuw weliswaar geen soevereine vorsten in de Republiek, maar ze voelden zich toch het middelpunt van de staat. In hun machtsuitoefening vervulden hun paleizen en andere huizen een dubbele representatierol. Ze waren privé- en ambtswoning tegelijk.

De Duitse historicus Olaf Mörke verbaasde zich over de opvallende *Sonderweg* die de Republiek in de zeventiende eeuw insloeg. Waar de meeste naties werden geleid door een vorst, omringd door adel, was het Nederlandse bestel een amalgaam van bestuurslagen met onduidelijke autoriteit. Het gevaar van versnippering was groot, omdat de steden en de gewesten hun autonomie streng bewaakten. Hoe kon er dan toch sprake zijn van een eenheid?
Volgens Mörke fungeerde het Oranjehuis als het centrale bindmiddel van de nieuwe staat. Hoewel de juridische en wettelijke grondslag van hun autoriteit onduidelijk was, steunden de Oranjestadhouders op een enorm politiek-militair-moreel krediet dat hun de positie verleende een middelpunt in de staat te zijn. Dat krediet was gebaseerd op de reputatie van prins Willem van Oranje als vader des vaderlands, die inmiddels mythische proporties had aangenomen. Er was namelijk grote behoefte aan een nationale ontstaansmythe waarmee het bestaan van de Republiek als zelfstandige eenheid werd gelegitimeerd. De mens Willem van Oranje verdween in die mythe naar de achtergrond ten opzichte van zijn positie als stadhouder.
Zoals Simon Schama in *The Embarrassment of Riches* al poneerde, vergeleken inwoners van de Republiek zich graag met Israël. Ook zij zagen zich als een uitverkoren volk dat zich had losgemaakt van een onderdrukker, in dit geval de Spaanse koning. De stadhouder was een moderne Mozes, en de militaire heldendaden van Maurits en Frederik Hendrik versterkten de Oranjemythe. Daarmee konden deze de cruciale rol van samenbindend element binnen het gefragmenteerde staatsbestel van de Republiek vormgeven.

Hun hofleven en hun hofhouding dienden daar fysieke uitingen van te zijn. Die waren zowel een uitdrukking van hun persoonlijke, adellijke levenswijze, als een expressie van hun politieke en symbolisch-staatkundige rol. De stadhouders voelden zich het middelpunt van de staat. In de representatie van hun macht speelden hun huizen een grote rol. Ook daar wordt hun dubbelrol zichtbaar: aan de ene kant een vorst die eigen kastelen en buitenplaatsen bezat, en aan de andere kant een moreel voorbeeld en 'ambtenaar', die voor zijn dagelijkse arbeid ambtswoningen benodigde. Privékasteel en ambtswoning moesten zo vormgegeven worden, dat ze uitdrukking gaven aan die rollen.
In Den Haag bevond zich hun belangrijkste machtscentrum. Maar ook in de regio diende de stadhouder zichtbaar te zijn, vandaar bijvoorbeeld de onderkomens van de Oranjes in Utrecht, Gelderland, Groningen en Friesland. Vanuit die regionale paleizen en jachtsloten onderhielden en verstevigden de stadhouders hun gewestelijke netwerken.
De indeling en inrichting van de stadhouderlijke verblijven werden helemaal vormgegeven vanuit de behoefte bezoekers te overtuigen van de verheven positie van de stadhouder binnen de Republiek. De gekozen iconografie drukte niet alleen uit dat de Oranjes de redders waren van de staat, maar vooral dat ze aan de basis daarvan hadden gestaan. Psychologisch was deze rol misschien noodzakelijk, maar de usurpatie van de (morele) macht binnen de Republiek zorgde voor onrust bij de regenten. Zij vreesden dat de stadhouders streefden naar koningschap.
De studie van Mörke is hermetisch geschreven en past binnen de Duitse wetenschapstraditie, wat haar niet altijd even makkelijk leesbaar maakt. Maar het boek geeft belangrijke inzichten in de symbolische rol van adellijke huizen en hun inrichting.
Hoe de gebruikers van die huizen zich onderling verhielden, is door de Nederlandse historica Marie-Ange Delen in een studie over het hof van Willem van Oranje uit de doeken gedaan. Ze beschrijft hoe de vrouwen van Willem van Oranje en Lamoraal graaf van Egmond, in een staaltje van pijnlijke statusstrijd, weigerden elkaar ruimte te geven bij het betreden van een zaal en zo min of meer in de deuropening klem kwamen te zitten.
De anekdote maakt invoelbaar hoe belangrijk eer en status waren voor de hoge adel. Wie eenmaal voorrang gaf, liep gevaar dat altijd te moeten doen. Het boek van Delen is niet altijd even vriendelijk door de critici ontvangen. Nu zijn critici vaak net kinderen in een snoepwinkel: ze willen altijd meer. Haar boek gaat inderdaad meer in op het hoe en wat, dan op het waarom van het hofleven, maar dat is te verklaren uit het feit dat dit soort onderzoek begint met een uitputtende expeditie in allerlei archieven, waar informatie bijeen moet worden gesprokkeld. Het weergeven daarvan resulteert in een beschrijvende studie, pas later wordt een synthese mogelijk. Daaraan is Delen niet toegekomen.
Delens boek geeft inzicht in wie er in welke functies aan het zestiende-eeuwse Oranjehof verbleven en hoe het leven van die mensen eruitzag. Welke taken vervulden ze, hoe was

De koepel van de Oranjezaal in Huis ten Bosch, met achthoekig portret van Amalia van Solms als sluitstuk. Foto G.J. Dukker en P. van Galen, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort

het hof georganiseerd, wie had welke status, hoe kreeg die status vorm? Ook geeft het boek inzicht in de financiën van de prinselijke huishouding. Een van de inzichten die het biedt is dat Willem van Oranje consequent boven zijn stand leefde, tot wanhoop van zijn raadgevers. Die keuze is logisch vanuit het perspectief van Oranje. Al probeert hij af en toe te bezuinigen, zijn status als edelman dwingt hem tot een levensstijl die aanzien en macht moet uitstralen.
De rol van eer en status aan vorstelijke hoven wordt op gedetailleerde en humoristische wijze uit de doeken gedaan door Leonard Horowski – alweer een Duitse historicus. Deze begenadigde auteur brengt de in onze ogen belachelijke rituelen aan de Europese hoven tot leven. Hij heeft daarin een gelukkige hand van kiezen: vanuit de levens van een aantal edellieden van het tweede garnituur, die steeds weer opduiken in andere Europese hoven, laat hij zien welke rationale achter al die vreemde gedragingen schuilt en hoe die zijn ontstaan. Dat maakt gevechten om voorrang bij het betreden van een ruimte opeens heel begrijpelijk. En passant nuanceert en ondermijnt Horowski deels de theorieën van de beroemde socioloog Norbert Elias, die veel van zijn inzichten over het civilisatieproces juist baseerde op het steeds meer gereglementeerde hofleven.
Deze drie studies vormen een prachtige inleiding in de mentaliteit van de hoogadellijke bewoners van onze kastelen en buitenplaatsen. Voor de late middeleeuwen zijn er wat aanzetten naar de hoven van de hertogen van Brabant en Gelre. Maar verder is er weinig onderzoek gedaan, laat staan in vergelijkende zin. Hopelijk inspireren deze oudere studies dit thema verder uit te diepen.

LITERATUUR

O. Mörke, *'Stadtholder' oder 'Staetholder'? Die Funktion des Hauses Oranien und seines Hofes in der politische Kultur der Republik der Vereinigten Niederlande im 17. Jahrhundert* (Münster, 1997).
M.-A. Delen, *Het hof van Willem van Oranje* (Amsterdam, 2002).
L. Horowski, *Das Europa der Könige. Macht und Spiel an den Höfen des 17. und 18. Jahrhunderts* (Hamburg, 2017).

Fred Vogelzang
is wetenschappelijk medewerker bij de Nederlandse Kastelenstichting.

De achterdeur van de canon

Afgelopen zomer presenteerde een commissie onder leiding van professor James Kennedy een nieuwe Nederlandse canon. Kennedy typeerde die vrij cryptisch als een canon die in balans is, maar waar veel stukjes niet in passen. Een canon is, aldus de hoogleraar, slechts een 'beperkt instrument'. Commissieleden, columnisten en brievenschrijvers buitelden vervolgens over elkaar heen om net als Kennedy de onbeduidendheid van de canon te benadrukken en deze te typeren als 'niet leidend of verplicht', 'altijd aanvechtbaar' en 'binnenkort alweer gedateerd'.
Niettemin deed de vernieuwde canon de gemoederen in de weken na de presentatie flink oplaaien. Het ging daarbij vooral over de ontbrekende puzzelstukjes of vensters. Sommigen wezen erop dat geen van de vensters muziek of architectuur behandelt. Louise Fresco herhaalde de kritiek van Robert Dijkgraaf en haarzelf op de vorige canon dat er te weinig aandacht is voor de bètawetenschappen. Archeologen waren ontstemd over de vensters die over de prehistorie gingen. Ze noemden die 'belegen en hopeloos gedateerd'. Recent onderzoek heeft aangetoond dat mensen toen, anders dan op de canonafbeeldingen, hoogstwaarschijnlijk niet wit waren. Ook de 'vensterplaat' bij de hunebedden met sterke mannen en toekijkende vrouwen werd door de archeologen afgeserveerd.
Een kans om de canon op te frissen is blijven liggen, terwijl dat wel nadrukkelijk is geprobeerd door een paar historische mannen in te wisselen voor (bijna) even invloedrijke vrouwen – zo vervangt Maria van Bourgondië keizer Karel V – en door het toevoegen van bijvoorbeeld Anton de Kom. Ook een andere invulling van het venster van de buitenplaats had nieuwe ideeën over de vroegmoderne Nederlandse geschiedenis kunnen opleveren. Dat is niet gebeurd, want de buitenplaats zit niet meer in de canon.

Het sneuvelen van de buitenplaats veroorzaakte weinig ophef, in tegenstelling tot het verdwijnen van andere vensters. De reactie van *Volkskrant*-columnist Bert Wagendorp op het schrappen van De Stijl balanceerde volgens eigen zeggen 'op het randje van "Schande!"', maar in het schrappen van de buitenplaats kon hij zich wel vinden. Een begrijpelijke reactie, want De Stijl had natuurlijk gehandhaafd moeten blijven – als je nou per se ergens trots op wilt zijn, dan maar op De Stijl. En de buitenplaats? Tja, erg aansprekend is dat venster niet op het moment dat je een canon democratiseert. In tandem met de witte mannen is de elite als categorie grotendeels geschrapt: net als de buitenplaats zijn ook Floris V en de grachtengordel gesneuveld.
Was de buitenplaats niet sowieso een *Fremdkörper* in de Nederlandse canon? Engeland en Frankrijk kenden een buitenplaatscultuur en wij hadden steden – dat is het idee dat ook wordt weerspiegeld in de nieuwe canon, met vensters die vanaf de middeleeuwen bijna alleen maar over de stad gaan. Maar op dit punt wringt de schoen. Juist omdat de Republiek zo'n ongekende hoeveelheid rijke steden kende, waren er ook héél veel buitenplaatsen en buitenhuisjes.
De stedelingen wilden in de zomer massaal 'naar buiten'. Vooral in de kustprovincies, van Zeeland tot Groningen, ontstonden rondom de steden gigantische conglomeraties tuinen en buitenplaatsen.
Anders dan we vroeger leerden, zijn buitenplaatsen dus typisch Nederlands. De canoncommissie had de 'buitenplaats' samen kunnen voegen met de 'grachtengordel' (het buiten als pendant van de stad), of onderbrengen bij het venster over de Beemster, die ooit vijftig buitenplaatsen telde. Maar dat laatste venster rept alleen van waterhuishouding; de buitenplaatscultuur in de Beemster, waar Vondel nog over dichtte, blijft ongenoemd.

Buitenplaatsen domineerden het Nederlandse landschap honderdvijftig tot tweehonderd jaar, maar ze hebben de canon via de achterdeur verlaten. In een triviale canon is het een triviale omissie. Maar als je toch een canon maakt, blijf dan verrassen. Gek genoeg doe je dat niet alleen door een paar wat sleetse, witte mannen uit de canon te halen. Het kan ook door de buitenplaats, onderdeel van een vergeten geschiedenis, erin te houden. Het resultaat van het husselen met onverwachte puzzelstukjes levert wellicht eerder een vervormende spiegel op dan Kennedys 'puzzel in balans'. Maar dat past wel bij het ongrijpbare en plurifome karakter van de geschiedenis.

Hanneke Ronnes
en Claartje Wesselink zijn bijzonder hoogleraar respectievelijk universitair docent Historische buitenplaatsen en landgoederen aan de Rijksuniversiteit Groningen. Zij schrijven om de beurt een column in *Het Buiten*.